

SINTEF

Rapport

Generasjonsskifte i familielandbruket - kjøper og selgers erfaringer med rådgivning i generasjonsskifte.

Forfattere:

Torgunn Sollid-Bolås, Håkon Sivertsen, Karin Hovde

Rapportnummer:

2025:00010 - Åpen

Rapport

Generasjonsskifte i familielandbruket - kjøper og selgers erfaringer med rådgivning i generasjonsskifte.

EMNEORD

Generasjonsskifte,
bærekraft i
landbruket, sosial
bærekraft, SAFA-
rammeverket

VERSJON

1

DATO

2025-01-06

FORFATTERE

Torgunn Sollid-Bolås
Karin Hovde (KUN)
Håkon Sivertsen

OPPDRAAGSGIVER

Arbeidet er finansiert av
Trøndelag fylkeskommune

TRØNDELAG FYLKESKOMMIUNES REFERANSE

202136055

PROSJEKTNUMMER

102026213

ANTALL SIDER

50

SAMMENDRAG

God rådgivning og kunnskapsbaserte overdragelsesprosesser i landbruket er en nøkkelfaktor for å oppnå landbrukspolitiske mål for bærekraft, verdiskaping og levende bygder. Dette prosjektet har brukt SAFA-rammeverket for bærekraft som analytisk tilnærming og undersøkt hvordan utvikling av landbrukets rådgivningstjenester kan bidra til at generasjonsskifte fremmer bærekraftig utvikling, både for det enkelte gårdsbruk og landbruket som helhet. Undersøkelser viser at vi kan sikre en mer helhetlig og bærekraftig utvikling i landbruket ved å rette større oppmerksomhet mot den sosiale bærekraften og de menneskelige ressursene på gården.

UTARBEIDET AV

Torgunn Sollid-Bolås

SIGNATUR**KONTROLLERT AV**

Espen Carlsson

SIGNATUR
Espen Carlsson (May 14, 2025 16:12 GMT+2)**GODKJENT AV**

Linn Renee Naper

SIGNATUR**RAPPORT**

NR.

2025:0001

ISBN

978-82-14-
07416-1

GRADERI

NG

Åpen

GRADERING DENNE SIDE

Åpen

Innholdsfortegnelse

Forord	3
Sammendrag	4
1 Innledning.....	5
1.1 Dagens rådgivningstjenester ved generasjonsskifte.....	5
1.2 De menneskelige ressursene	5
1.3 Generasjonsskifte i landbruket	6
1.4 Problemstilling og forskningsspørsmål	7
2 Teoretisk bakgrunn og tilnærming	8
2.1 FNs definisjon av bærekraftig utvikling.....	9
2.2 Bærekraftig utvikling i landbruket	9
2.3 Rammeverket SAFA – bærekraft i fire dimensjoner	10
3 Metode	14
4 Resultater	16
4.1 Resultater fra innspillsmøter og workshops	16
4.2 Resultater fra spørreundersøkelse	17
5 Drøfting	31
5.1 Anstendige levekår.....	31
5.2 Arbeidstakeres rettigheter.....	34
5.3 Sosial rettferdighet	34
5.4 Helse, miljø og sikkerhet	38
5.5 Deltakelse og styringsmessig bærekraft på makro- og mikronivå i landbruket	39
6 Oppsummerende konklusjoner og anbefalinger.	41
7 Videre forsknings- og utviklingsbehov	45
8 Referanser	46

Forord

Prosjektet «Generasjonsskifte i familielandbruket i Trøndelag 2023 - Kjøper og selgers erfaringer med rådgivning i generasjonsskifte» er gjennomført i et samarbeid mellom SINTEF Digital, avdeling for Teknologiledelse, faggruppe Regional bærekraft og bioøkonomi, likestillingssenteret KUN, Norsk Landbruksrådgiving (NLR) Trøndelag, Nord-Trøndelag Bonde- og Småbrukarlag, Trøndelag Bondelag, SpareBank 1 SMN Landbruk og Landbruksrådgiver Jon Rannem. Utførende i prosjektet har vært SINTEF, KUN og NLR Trøndelag, med finansiering fra Trøndelag fylkeskommune.

Med en organisasjonsteoretisk tilnærming og systemorientert forståelse av bærekraft, setter vi med utgangspunkt i generasjonsskifte søkelyset på de menneskelige ressursene i landbruket. Slik ønsker vi å bidra til å belyse hvordan den sosiale dimensjonen i bærekraftbegrepet spiller sammen med den økonomiske og miljømessige dimensjonen, og til en mer helhetlig forståelse av hva bærekraft i landbruket faktisk betyr. Her inngår også økt kunnskap om hvordan den sosiale dimensjonen spiller sammen med de samfunnsmessige styringsstrukturene som er særlig relevante for landbruket.

SINTEF Digital, avdeling for Teknologiledelse, faggruppe Regional bærekraft og bioøkonomi, likestillingssenteret KUN og NLR Trøndelag takker partnerskapet for et godt samarbeid for gjennomføring.

Steinkjer, april 2025.

Sammendrag

Generasjonsskifte i landbruket er en av de største endringene et gårdsbruk går gjennom. Det innebærer ikke bare økonomiske og juridiske beslutninger, men også viktige valg knyttet til bolig- og arbeidsforhold for begge generasjoner. Dette er en kompleks prosess som berører mange involverte, inkludert arbeid og boforhold for generasjonene, samt partnerens eierskap og rolle i drift. Riktig planlegging og gode avtaler er avgjørende for å unngå konflikter og misforståelser, og valg som tas kan påvirke livskvaliteten til alle involverte.

Prosjektet har hatt som mål å frambringe kunnskap om bærekraftig utvikling gjennom generasjonsskifteprosesser ved en bedre forståelse av sosial bærekraft. Det er basert på Bardalen et al. (2020) sin bearbeiding av SAFAs definisjon av sosial bærekraft, og tilpasset denne til prosessen rundt generasjonsskiftet for å vurdere hvordan denne prosessen kan bidra til å enten styrke eller svekke bærekraften på den enkelte gård. Prosjektets hovedfunn tar for seg flere relevante temaer som anstendige levekår, likhet, likeverd, likestilling og anstendig arbeidsliv.

Prosjektet er bygget på data fra flere datainnsamlinger, inkludert dybdeintervjuer, workshops, innspillmøter og en spørreundersøkelse gjennomført i 2023 hvor respondentene var personer som enten har kjøpt eller solgt landbrukseiendom i Trøndelag de siste ti årene.

Funnene viser at en stor andel av respondentene har valgt særeie ved eierskifte, og at mange bor på samme gård som foreldregenerasjonen etter generasjonsskiftet. Rådgivningstjenester har vært brukt av de fleste, spesielt innen økonomi, skatt, arv og verdsetting. Generasjonsskifte innebærer store endringer som kan føre til konflikter mellom de involverte, særlig når det gjelder økonomi, arbeid og familieforhold. Flere av de rådgivningstjenestene som brukes i landbruket har begrenset kompetanse på konflikthåndtering, og mye av rådgivningen baseres på rådgiverens egen erfaring. Det er tydelig at rådgivningstjenester kan utvikles ytterligere ved å integrere en systematisk tilnærming til sosial bærekraft.

En viktig del av generasjonsskiftet er å sikre anstendige levekår for både kjøpere og selgere. Mange bønder er avhengige av inntektene fra salget for å finansiere pensjonisttilværelsen, og prissettingen av eiendommer er ofte en kilde til konflikt. I tillegg er det utfordringer knyttet til arbeidskraft og kompetanse, spesielt når foreldregenerasjonen fortsetter å bidra til gårdsdriften. Undersøkelsen peker på at mange bønder ikke har tilstrekkelige avtaler som regulerer formuesforhold, særlig i samlivsforhold, noe som kan gjøre dem sårbare i tilfelle samlivsbrudd. Flere gårdbrukere har valgt særeie som eierform, men det er fortsatt et behov for mer formaliserte avtaler for å sikre at alle involverte parter er beskyttet.

SAFA-rammeverket er et nyttig verktøy for å vurdere sosial bærekraft i generasjonsskifteprosesser, både på bruksnivå og på samfunnsnivå, og kan bidra til å sikre at rådgivningstjenestene ivaretar alle nødvendige aspekter av bærekraft. Generasjonsskiftet i landbruket bør inkludere rådgivning som ivaretar sosial bærekraft tidlig i prosessen, for å unngå konflikter og sikre et godt arbeidsmiljø for alle involverte. Riktig rådgivning og kompetanse er avgjørende for å støtte en bærekraftig utvikling av gårdene og sikre livskvaliteten for alle generasjoner som er involvert.

1 Innledning

Generasjonsskifte er en av de største omskiiftingene en landbrukseiendom gjennomgår. Store verdier skal ivaretas, og et omfattende lovverk gjør at det er viktig med god oversikt og god planlegging av prosessen. Ved generasjonsskifte tas også valg som påvirker livssituasjonen for de involverte, med endring i arbeids- og boforhold for både tidligere og kommende eiere for mange år framover. Dette handler altså ikke kun om jus og økonomi, men er også et spørsmål om hvor generasjonene skal bo, om – og i tilfelle hvordan – foreldregenerasjonen kan bidra på gården, og om hvordan partner skal involveres i eierskap og drift.

Valg av boform er viktig for tilgang til arbeidskraft og kompetanse. Å beholde den eldre generasjonen på gården gir både muligheter og utfordringer. Den enkelte part må finne sin plass på bruket, og i denne prosessen er forventningsavklaringer og gode avtaler viktig for å forebygge misforståelser og konflikter (Sollid-Bolås & Hovde, 2021).

1.1 Dagens rådgivningstjenester ved generasjonsskifte

Det finnes i dag en rekke tilbud og tjenester ved generasjonsskifte i landbruket. Både kommuner, banker, regnskapsførere, jurister, landbruksøkonomer og Norsk Landbruksrådgiving (NLR) tilbyr tjenester for utvikling av tilleggsnæringer, driftsutvikling, produksjonsrådgiving og generasjonsskifter. Videre finnes det verktøy som for eksempel programvaren Eierskifteplanleggeren (i Duett Eierskifte), som er et lisensbasert verktøy som brukes nasjonalt av rådgivere som jobber med eierskifte i landbruket. Boka «Eierskifte i landbruket», gir en samlet fremstilling av eierskifteprosessen og svar på ulike spørsmål av juridisk, økonomisk og mellommenneskelig karakter.

Felles for disse verktøyene og tjenestene er at de i hovedsak dreier seg om gårdens økonomi og naturressurser, og at de først og fremst retter seg mot rådgiverapparatet. Det menneskelige aspektet i rådgivninga har hovedsakelig dreid seg om den enkelte bondes helse gjennom fokus på HMS, og mindre om gårdsbrukets menneskelige ressurser som utgangspunkt for utvikling. Dette bekreftes også i DistriktForsk-prosjektet «Generasjonsskifte i landbruket» (Hovde og Sollid-Bolås, 2021), i arbeidet med rådgiving ved landbrukskontoret i Steinkjer (Hovde, 2014) og i undersøkelsen om partners betydning for utviklingen av gårdsbruket (Almli og Hovde, 2013).

1.2 De menneskelige ressursene

Næringslivet utenom landbruket har økende bevissthet knyttet til betydningen de **menneskelige ressursene** kan ha for bedriftenes utvikling og vekst, herunder rollen og bidraget fra seniorene i arbeidslivet. Det har det lenge vært en bred enighet om at menneskelige ressurser er de viktigste av alle ressurser i næringslivet (Nordhaug, 2002; Grimsø, 2005; Gloppen, 2020). Hvordan vi ivaretar menneskene som jobber i virksomheten er viktig, og handler om strategier for og arbeid med å skaffe, utvikle og beholde medarbeidere som bidrar til at organisasjonen når sine mål, og å koordinere organisasjonens menneskelige ressurser med de tekniske og økonomiske (Grimsø, 2005). Dette er tenkning som også ligger til grunn for bærekraftbegrepet, og som kan overføres til landbruket og det enkelte gårdsbruk. I landbruket blir det samla ressursgrunnlaget i definert som alle naturressurser, menneskelige ressurser og kapital tilknyttet en gitt landbrukseiendom (Meld. St. nr. 9 (2011-2012))(Almaas, 2017). Det er dermed de menneskelige ressursene sammen med naturgitte forhold og de økonomiske mulighetene som avgjør hvordan et gårdsbruk utvikles. I en generasjonsskifteprosess avgjøres i høy grad hvilke menneskelige ressurser en vil ha tilgang til, men vi har samtidig liten innsikt i hvilken betydning valget av en- eller to-generasjonsløsning kan ha for utviklinga på det enkelte bruk og for landbruket som helhet.

1.3 Generasjonsskifte i landbruket

I DistriktForsk-prosjektet “Rådgiving ved generasjonsskifte i landbruket – hvordan utløse gårdens samlede ressurser?” (Sollid-Bolås & Hovde, 2021) tok vi utgangspunkt i fire eksempelbruk og intervjuet både den eldre og den yngre generasjonen. Vi så at eierskifte i landbruket kan ses som en **rekrutteringsprosess** som gir tilgang til arbeidskraft og ny kompetanse. De menneskelige ressursene som først og fremst er aktuelle i overdragelsesprosessen er den eldre generasjonen, bruker, partner og storfamilien. Hvordan de ulike aktørene ble ivaretatt i prosessen har konsekvenser for relasjonene i familien og muligheter for hjelp og støtte i framtiden, og vil dermed påvirke videre utvikling av gårdsbruket.

Funnene fra intervjuene bekreftet rådgivingsaktørene sine erfaringer med generasjonsskifteprosesser som de beskrev under dialogmøter i prosjektet; det er oftest tidligere eier som tar initiativ og ledelse i eierskifteprosessen, og det kan være behov for å styrke kjøpers rolle og tilgang til informasjon i prosessen. Det kan være kjennetegn ved både den eldre og den yngre generasjon som gir grunnlag for valg av boform, noe som medfører ulike behov for veiledning i overdragelsesprosessen. For noen selgere er heller ikke valg av boform et tema for diskusjon, og det ligger som et premiss for overdragelse at foreldregenerasjonen skal bo på bruket.

Kjøpers eventuelle partner er en potensiell bidragsyter i form av arbeidskraft, kompetanse og lønnsinntekt fra arbeid utenom gården. I henhold til Almli (2013) påvirker forhold som arv, eierskap, utdanning og arbeidsfordeling på gården grad av involvering og deltakelse. Sollid-Bolås og Hovde (2021) viser at særlig den eldre generasjonen var skeptisk til sameie på gården på grunn av frykt for skilsmisse og økonomiske vanskeligheter som følge av dette. Det var også tydelig at forholdet mellom generasjonene på et flergenerasjonsbruk påvirker arbeidsmiljøet og gårdens utvikling. Å bo sammen gir fordeler som kompetanseoverføring og praktisk hjelp, og deltakende kårfolk kan redusere behovet for innleid arbeidskraft. At ungene springer imellom husene, og at kårfolket tar imot ungene etter skolen og kjører til fritidsaktiviteter gjør også hverdagslivet enklere. Samtidig kan det å bo sammen på denne måten være en kilde til konflikt (ibid.).

Resultatene fra DistriktForsk-prosjektet viste vi har behov for økt kunnskap om prosessen, og en videreutvikling av landbruks-rådgivingstjenestene. Dette var bakgrunnen for at vi sammen med partnerskapet søkte og fikk støtte fra Trøndelag fylkeskommune til prosjektet «Generasjonsskifte i landbruket i Trøndelag 2023 – Kjøper og selgers erfaringer med rådgiving i generasjonsskifte».

Dette oppfølgende prosjekt har hatt en todelt målsetning:

1. gi kunnskap om dagens rådgivingspraksis og innspill til hvordan generasjonsskifteprosessen kan ivareta de samlede menneskelige ressursene på gården.
2. forankre et hovedprosjekt for utvikling av en nasjonal veileder.

Denne forskningsrapporten er resultatet av kunnskapsdelen av «Generasjonsskifte i landbruket i Trøndelag 2023», mens resultatene fra forankringsdelen i hovedsak er rapportert direkte gjennom fylkeskommunens rapporteringssystem Regionalforvaltning. Forskningsrapporten går ut over omfanget av prosjektet, og inngår som en del av kunnskapsutviklingen i prosjektet Kunnskapsutvikling for bioøkonomi i Trøndelag (2022-2025), også finansiert av Trøndelag fylkeskommune.

1.4 Problemstilling og forskningsspørsmål

Pilotens overordna mål var å *bidra til bærekraftig utvikling av det enkelte bruket gjennom gode overdragelsesprosesser*. Videre var målsetningen å gi kunnskap om dagens rådgivingspraksis og hvordan den kan forbedres gjennom å ivareta de samlede menneskelige ressursene på gården. Med dette som utgangspunkt har vi formulert følgende problemstilling og medfølgende forskningsspørsmål:

Problemstilling:

Hvordan kan generasjonsskifteprosessen påvirke bærekraften i landbruket?

Forskningsspørsmål:

- Hvordan og av hvem tilbys dagens rådgiving ved generasjonsskifte, og hvilke tema tilbys det rådgiving på?
- Hva slags informasjon og veiledning er det kjøpere og selgere av landbrukseiendommer har behov for ved eierskifteprosesser innad i familien?
- Hvordan imøtekommer dagens rådgivningspraksis ivaretagelse av de menneskelige ressursene på et gårdsbruk?
- Er SAFA-rammeverket et hensiktsmessig analyseverktøy for å studere hvordan generasjonsskifteprosessen kan påvirke bærekraften i gårdsbruket

2 Teoretisk bakgrunn og tilnærming

I dette kapitlet beskriver vi nærmere teorier og begreper vi skal benytte videre i denne rapporten; bærekraft i landbruket, organisasjonsteori og systemorientert forståelse, og SAFA-rammeverket som er vårt sentrale analyserammeverk.

Slik vi beskriver det i rapporten “Rådgiving ved generasjonsskifte i landbruket – hvordan utløse gårdens samlede ressurser?” (Sollid-Bolås & Hovde, 2021), er det bred enighet om at **menneskelige ressurser** er de viktigste av alle ressurser i næringslivet (Nordhaug, 2002; Grimsø, 2005; Gloppen, 2020). Å ivareta de menneskelige ressursene handler om å skaffe, utvikle og beholde medarbeidere, og gjennom å koordinere organisasjonens menneskelige ressurser med de tekniske og økonomiske, vil organisasjonen nå sine mål (Grimsø, 2005). Dette er også kjernen i bærekraftig utvikling – å se økonomiske, sosiale og miljømessige forhold i sammenheng, – en tenkning som også kan overføres til landbruket og det enkelte gårdsbruk.

En litteraturgjennomgang fra NIBR (Zeiner, 2022) viser kraftig vekst i bruken av begrepet **sosial bærekraft** i perioden 2017-2020. Selv om det vises til flest studier innenfor kategorien sivilsamfunn og offentlig politikk er det også hyppig bruk av begrepet i studier av næringsliv, produksjon og konsum. Våre litteratursøk viser imidlertid at hverken Human Resource-perspektivet eller den helhetlige bærekraftsforståelsen har fått fotfeste i landbruket i samme grad som i andre næringer. Det er lite litteratur å vise til som omhandler menneskelige ressurser i landbruket, eller analyser av landbruket i lys av Human Resource-teorier. Det er også svært lite litteratur å finne som har en bred tilnærming til bærekraft i landbruket, eller som omhandler sosial bærekraft i norsk landbruk (nærmere om dette i avsnitt 2.2.).

Organisasjonsteori handler om hvordan vi bruker de menneskelige ressursene i en organisasjon for å nå organisasjonens mål. Jacobsen og Thorsvik (2008) definerer en organisasjon som «*et sosialt system som er bevisst konstruert for å løse spesielle oppgaver og realisere bestemte mål*». En **systemorientert forståelse** handler om å forklare komplekse problemstillinger ved å se på dem som deler av et større system (ibid.).

Begrepet *bærekraftig utvikling* ble først introdusert og fikk internasjonal oppmerksomhet gjennom *Verdenskommisjonen for miljø og utvikling* sin rapport «Vår felles framtid» fra 1987, levert under ledelse av Gro Harlem Brundtland. Nedsettelsen av denne kommisjonen og rapporten var starten på arbeidet med bærekraftig utvikling for verdenssamfunnet, som ledet fram til vedtak av FNs bærekraftsmål i 2015 (FN-sambandet, 2024).

Med en organisasjonsteoretisk tilnærming og systemorientert forståelse av bærekraft, setter vi med utgangspunkt i generasjonsskifte søkelyset på de menneskelige ressursene i landbruket. Slik ønsker vi å bidra til å belyse hvordan den sosiale dimensjonen i bærekraftbegrepet spiller sammen med den økonomiske og miljømessige dimensjonen, og å bidra til en mer helhetlig forståelse av hva bærekraft i landbruket faktisk betyr. Her inngår også økt kunnskap om hvordan den sosiale dimensjonen spiller sammen med de samfunnsmessige styringsstrukturene som er særlig relevante for landbruket.

2.1 FNs definisjon av bærekraftig utvikling

Bærekraftsmålene ble vedtatt av FN i 2015, og bærekraftbegrepet har særlig de siste fem årene fått gjennomslagskraft og betydning for både politikkutforming og nærings- og samfunnsliv, også i Norge. Dette viser seg også på regjeringsnivå, med egen melding om FNs bærekraftsmål, *Mål med mening — Norges handlingsplan for å nå bærekraftsmålene innen 2030* (Meld. St. 40 (2020-2021)).

I Norge har diskusjonene rundt bærekraft hatt hovedvekt på miljødimensjonen. Utslipp i atmosfæren, vannforurensing og biodiversitet får størst oppmerksomhet og har tydelige mål (Bardalen et al., 2020). Dette gjenspeiler seg også i landbrukspolitikken, i forskningspolitikken og forskningsarbeidet, i medias dekking av og søkelys på landbruket og dermed også hos allmennheten (ibid.).

FN definerer at begrepet bærekraftig utvikling har tre likeverdige dimensjoner; *klima og miljø, økonomi og sosiale forhold*, og at bærekraftig utvikling fordrer at verden jobber innen alle disse tre dimensjonene. Det er sammenhengen mellom disse tre dimensjonene som avgjør om noe er bærekraftig (FN-sambandet, 2024).

2.2 Bærekraftig utvikling i landbruket

Landbrukspolitikken formål er å oppfylle samfunnsmessige mål vedtatt av Stortinget. Stortingsmeldingen *Velkommen til bords* (Meld. St. nr. 9 (2011-2012)) skisserer matsikkerhet, landbruk over hele landet, økt verdiskaping og **et bærekraftig landbruk** som de fire overordnede mål for Norsk landbruks- og matpolitikk. Stortingsmeldingen *Endring og utvikling — En fremtidsrettet jordbruksproduksjon* (Meld. St. 11 (2016–2017)) holder fast på disse overordnede målene, men tilføyer «bærekraftig landbruk med lavere utslipp av klimagasser». Videre beskrives det i meldinga under overskriften «Bærekraftig jordbruk» at «Bærekraft har en økonomisk, sosial og miljømessig dimensjon. Den økonomiske og sosiale dimensjonen ligger i målene om matsikkerhet og økt verdiskaping. Et miljømessig bærekraftig landbruk innebærer ivaretagelse av jordbrukets varierte og mangfoldige kulturlandskap med kulturverdier, naturmangfold og tilgjengelighet for allmennheten.» (ibid.). Søk på begrepet «sosial bærekraft» i dokumentet gir ingen treff, og søk med ordet «sosial» gir elleve treff, hvor mesteparten omhandler inntektsmål i landbruket. Ut over dette drøftes ikke den sosiale bærekraften, hverken for landbruket generelt eller på enhetsnivå.

Internasjonalt er det, både i forsknings- og praksisfeltet, en økende forståelse for behovet for å kunne måle den sosiale bærekraften i landbruks- og matvaresektoren. Det er utviklet et mangfoldig sett med indikatorer for sosial bærekraft i tillegg til de bedre studerte miljømessige og økonomiske dimensjonene. De sosiale indikatorene er imidlertid spredt i litteraturen og gir begrenset strukturert kunnskap om den sosiale dimensjonen av bærekraft (Sannou et al., 2023).

Dette gjenspeiles i debatten om norsk jordbruk, som vi oppfatter å være preget av en uklar forståelse av hva bærekraft i landbruket betyr, med ensidig vektlegging av klima- og miljødimensjonen i bærekraftbegrepet. Slik tidligere direktør for Norsk Institutt for Bioøkonomi, Arne Bardalen, refereres i artikkel på NIBIOs hjemmeside, «Diskusjonen om bærekraftig matproduksjon i Norge blir gjerne snevret inn til utslipp av klimagasser fra husdyrproduksjonen, selv om dette bare er en liten del av bærekraftsbegrepet.» (Brodin, 2021). Bærekraft bygger på en gjensidig avhengighet mellom miljø, økonomi og sosiale forhold. Manglende utvikling i en dimensjon svekker muligheten for å oppnå bærekraftig utvikling i de andre. Det er særlig pekt på manglende oppmerksomhet om betydningen av den sosiale bærekraften i landbruket i motsetning til andre deler av næringslivet (Hovde & Sollid-Bolås, 2021) (Bardalen et al., 2020).

Så langt vi har greid å finne, er det i norsk kontekst bare Arne Bardalen med kolleger Torgunn Aslaug Skjerve og Hanne Fjerdingby Olsen som har gjennomført analyse av landbruket i et helhetlig bærekraftperspektiv, hvor også den sosiale dimensjonen er belyst. I fagrapporten «Bærekraft i det norske matsystemet: Kriterier for bærekraftig produksjon» (Bardalen et al., 2020), tas det utgangspunkt i SAFA-rammeverk (The Sustainability Assessment of Food and Agriculture systems) som FAO lanserte i 2014. Rammeverket inkluderer styringsmessig bærekraft i tillegg til de tre ordinære dimensjonene miljø, økonomi og sosiale forhold, og legger stor vekt på at løsninger må bygge på stedlige forutsetninger, dagens tilstand og ressursgrunnlag.¹ Slik Bardalen et al. (2020) beskriver, er koblingene mellom god styring som fundament og de tre pilarene essensielt. *Styring* som bærekraftdimensjon er relevant for alle involverte aktører og alle nivåer i landbruk (matproduksjon og matsystem). Å inkludere god styring som dimensjon i utvikling av bærekraft er derfor også riktig i en norsk kontekst (Bardalen et al., 2020). Vi velger å følge opp denne tilnærmingen til bærekraftig utvikling, med styring som den fjerde dimensjonen av bærekraft, og presenterer videre kort de fire bærekraftdimensjonene i SAFAs rammeverk.

2.3 Rammeverket SAFA – bærekraft i fire dimensjoner

Slik Bardalen et al. (2020) beskriver, er det utviklet SAFA-retningslinjer for å gjøre rammeverket til et fleksibelt verktøy som kan tas i bruk i praksis på alle nivåer og for forskjellige formål. SAFA-rammeverket omhandler ikke forbrukere eller sluttledet i en verdikjede, men inkluderer alle enheter i forsyningskjedene, fra leverandørene av innsatsfaktorer, primærproduksjon (jordbruk, husdyr, fiskeri, havbruk og skogbruk), til det endelige salget til forbrukeren. Retningslinjene gir en helhetlig tolkning av hovedtemaene i bærekraftbegrepet, og fungerer som en mal (Framework) for vurderinger av bærekraft innen landbruk og mat, basert på en konsistent struktur av undertemaer og standardindikatorer. For hver av de fire bærekraftdimensjonene skisserer SAFA viktige elementer i bærekraft gjennom 21 overordna bærekrafttemaer, 58 deltemaer og 116 indikatorer, og danner et helhetlig rammeverk for å beskrive tilstand og dernest måle utvikling i mat- og jordbrukssystemers bærekraft.

Vi gjengir her fire bærekraftdimensjonene slik de oppsummeres hos Bardalen et al.:

- 1) **Styringsmessig bærekraft** handler om kapasitet til å utvikle politikk, styre prosesser, utvikle kunnskap, institusjonell kapasitet og implementere beslutninger som leder utviklingen mot bærekraftig tilstand.
- 2) **Miljømessig bærekraft** innebærer opprettholdelse av produksjon og forsyninger som er avgjørende for menneskers overlevelse på en måte som minimerer negative og fremmer positive miljøpåvirkninger.

SAFA ble i 2011 utviklet som et internasjonalt referanseverktøy som definerer elementene i bærekraft og presenterer et rammeverk for å vurdere hvordan mat- og landbruksvirksomhet påvirker miljø og mennesker (FAO 2014). SAFAs ledende visjon er at mat- og landbrukssystemer over hele verden skal kjennetegnes av alle de fire bærekraftdimensjonene: godt styresett (SAFA Guidelines: *Good governance*), miljømessig integritet, økonomisk robusthet og sosial velferd. Her legges altså styring til som en fjerde dimensjon for bærekraftig utvikling. I FAOs (2014) SAFA Guidelines beskrives styring som prosessen med å ta og gjennomføre beslutninger, det være seg på miljøområdet, det økonomiske området eller det sosiale området, – "Med mindre godt styresett blir tatt på alvor, vil bærekraft forbli en luftspeiling." (ibid.)

¹ Vi har primært brukt Bardalen et al. (2020) sine beskrivelser av SAFA-rammeverket, inkl. temaer og undertemaer.

- 3) **Økonomisk bærekraft** forutsetter at investeringer, økonomisk robusthet, produktkvalitet og lokal økonomi opprettholdes på et nivå som sikrer kontinuiteten i produksjonen og opprettholder de sosiale systemene som er en forutsetning for samfunnets matsikkerhet.
- 4) **Sosial bærekraft** handler om grunnleggende menneskelige behov samt kulturell- og økonomisk verdiskapning, der landsbygdas institusjonelle, økologiske, økonomiske og sosiale utvikling sees i sammenheng. Jordbrukets ressurser, produksjoner og forutsetninger gir grunnlag for et godt liv med gode etiske verdier.

Bardalen et al. (2020) beskriver videre at uansett valg av rammeverk for analyse vil det kreves tilpasninger til nasjonal kontekst, og at dette også gjelder for SAFA-rammeverket. All tilpasning med formål om bærekraftig utvikling av jordbruket må bygge på stedsspesifikke forutsetninger og nasjonale forhold. Det poengteres videre at skal vi i Norge ta i bruk SAFA-verktøyet fullt ut, inkludert å gjøre beregninger og sammenlikninger, kreves betydelig arbeid med etablering av datagrunnlag for indikatorer. Et slikt arbeid krever bred forankring og aksept i hele sektoren, i tråd med vår sterke tradisjon for medvirkning, dialog og samarbeid i norsk jordbrukssektoren.

Vi har i vårt arbeid ikke forsøkt å gjøre en slik type sammenligninger eller beregninger, men tar utgangspunkt i Bardalen et al. sin tolkning av SAFA-rammeverket for å belyse betydningen av den sosiale dimensjonen av bærekraftbegrepet. Vi gjør også noen betraktninger rundt hvordan denne samspiller med den fjerde dimensjonen, «styringsmessig bærekraft» i landbruket.

For vår analyse og drøfting presenteres derfor SAFA-rammeverket for sosial bærekraft nærmere, samt relevante aspekter ved dimensjonen styringsmessig bærekraft.

2.3.1 SAFAs beskrivelse av sosial bærekraft

Figur 2-1 Oversikt over temaer og undertemaer som inngår i SAFA bærekraftdimensjonen velferdssamfunn (sosial bærekraft). Kilde: SAFA Guidelines (FAO, 2014a i Bardalen et al. 2020).

Figur 2-1 viser hvilke temaer som inngår i SAFAs tolkning av dimensjonen sosial bærekraft, hhv. anstendige levekår, rettferdig handel, arbeidstakers rettigheter, likhet, menneskers helse og sikkerhet, samt kulturelt mangfold. Disse temaene er videre delt opp i undertemaer med tilhørende indikatorer.

I vår gjennomgang har vi valgt tema, med tilhørende undertema, som vi mener er relevante for analysen av generasjonsskifte i landbruket², se Tabell 2-1. Vi har valgt å ta med arbeidstakers rettigheter, selv om det umiddelbart kan være vanskelig å se hvordan dette er relevant for generasjonsskifte. Ifølge Bardalen et.al. (2020) omhandler dette temaet for norske forhold i første rekke innsatsfaktorer og forhold knyttet til sesongarbeid, men som vi senere vil drøfte kan det være sider ved arbeidsforhold i familielandbruket som er verd å se i lys av dette undertemaet.

Tabell 2-1: Oversikt over tema og undertema for SAFAs beskrivelse av dimensjonen «sosial bærekraft», bearbeidet etter Bardalen et al. (2020).

Dimensjon sosial bærekraft	
Tema	Undertema
Anstendige levekår (Decent livelihood)	« Livskvalitet »: Personers egen livssituasjon oppleves som god og trygg. Ordninger fra myndigheter og andre styringsaktører støtter opp under dette.
	« Kapasitet for utvikling »: Personer har mulighet for faglig utvikling som ivaretar kunnskapsbehov for dagens og fremtidens oppgaver i virksomheten.
	« Støtte i sårbare situasjoner »: Systemer er på plass og tilstrekkelige i den grad at problemer i livssituasjon skapt av sykdom eller andre ekstraordinære situasjoner ikke truer virksomheten
Arbeidstakers rettigheter (Labour rights)	Omhandler «arbeidsforhold», «tvangsarbeid», «barnearbeid» og «organisasjonsfrihet og rett til forhandlinger». Vanligvis som relasjoner mellom arbeidsgiver og arbeidstaker regulert av arbeidsrettsrettslig lovgivning.
Sosial rettferdighet (Equity)	Likhet, likeverd og likestilling : Rettferdighet og inkludering er styrende for hvordan ressurser fordeles, muligheter gis og beslutninger tas. Strukturelle forskjeller hindrer ikke personers mulighet til å delta i primærproduksjonen. Beskrives gjennom undertemaene «ikke-diskriminering», «likestilling» og «støtte til sårbare grupper».
Helse, miljø og sikkerhet (Human safety and health)	Sikring av et arbeidsmiljø som ivaretar psykisk og fysisk helse. Beskrives gjennom undertemaene «trygt arbeidsmiljø og helsetjenester for ansatte» og «folkehelse». Psykisk helse er i økende grad viktig i det norske landbruket, der strukturendringer har ført til at man ofte jobber alene. Dette er ikke inkludert i det opprinnelige SAFA-rammeverket, men i norsk sammenheng er dette meget relevant.

2.3.2 Styringsdimensjonen i SAFA-rammeverket

Styringsdimensjonen i SAFA-rammeverket setter søkelys på hvordan organisasjoner og bedrifter styrer sine aktiviteter for å oppnå bærekraft. Bardalen et al. (2020) understreker at styringsdimensjonen er avgjørende for å sikre at organisasjoner ikke bare vektlegger økonomisk gevinst, men også tar hensyn til sosiale og miljømessige konsekvenser av sin virksomhet. De viktigste aspektene kan kort oppsummeres slik:

Etisk atferd: Organisasjoner bør handle i samsvar med etiske prinsipper som rettferdighet, åpenhet og ansvarlighet. Dette innebærer å unngå korrupsjon og sikre at alle handlinger er transparente og rettferdige.

Deltakelse: Det er viktig å involvere interessenter i beslutningsprosesser. Dette sikrer at ulike perspektiver og behov blir tatt i betraktning, noe som kan føre til mer bærekraftige og aksepterte beslutninger.

Ansvarlighet: Organisasjoner må være ansvarlige for sine handlinger og beslutninger. Dette inkluderer åpen rapportering om bærekraftytelse og å ta ansvar for eventuelle negative konsekvenser av deres aktiviteter.

Rettferdighet: Rettferdig behandling av alle interessenter er essensielt. Dette inkluderer likestilling, rettferdig lønn og gode arbeidsforhold for alle ansatte.

Regeloverholdelse: Overholdelse av lover og forskrifter er grunnleggende for god styring. Organisasjoner bør også utvikle interne etiske retningslinjer som går utover minimumskravene i lovverket.

2.3.3 Deltakelse – en nøkkelkomponent for sosial bærekraft

SAFA-rammeverket legger stor vekt på deltakelse (SAFA guidelines: *Participation*) som en nøkkelkomponent i sosial bærekraft. Ifølge Bardalen et al. (2020) refererer deltakelse til behovet for utadrettet dialog som sikrer involvering av interesserte parter, særlig de som er vesentlig berørt. Dette inkluderer muligheten til å delta aktivt i beslutninger. Målet for dette temaet er at alle interessenter som er vesentlig berørt av virksomhetens aktiviteter blir identifisert, bemyndiget og invitert til å delta i beslutninger om aktiviteter som påvirker deres liv og har betydning for deres omgivelser. For å oppnå dette målet inkluderes flere undertemaer;

Interessentdialog: innebærer at virksomheten aktivt identifiserer interessenter som påvirkes av virksomhetens aktiviteter, inkludert de som ikke selv kan fremme sine krav, og sikrer at alle er informert og involvert når det tas kritiske beslutninger, og at innspill fra interessenter blir vurdert.

Klageprosedyrer: betyr at alle interessenter, inkludert de som ikke selv kan hevde sine rettigheter og enhver interessent innenfor eller utenfor virksomheten, skal ha tilgang til relevante klagemuligheter uten risiko for negative konsekvenser på personlig eller profesjonelt plan.

Konfliktløsning: innebærer at konflikter mellom interessenter og virksomheten skal løses gjennom rettferdige og transparente prosesser (ibid.).

Alle disse aspektene ved deltakelse går til kjernen av behovet for involvering og medvirkning fra alle som vil bli berørt av et generasjonsskifte, og som vil bli berørt av og må forholde seg til konsekvensene av de avgjørelser som blir tatt og rammer som blir satt.

3 Metode

Data om rådgivning og gjennomføring av generasjonsskifte er samlet inn i perioden høsten 2020 til juni 2023 gjennom følgende aktiviteter:

Forstudiet «Generasjonsskifte i landbruket» finansiert av DistriktForsk i 2020, hvor vi gjennomførte dybdeintervju med 16 personer fordelt på fire gårdsbruk – to generasjoner fra hvert bruk. Disse dataene er også rapportert i SINTEF-rapporten «Generasjonsskifte i landbruket – hvordan utløse gårdens samlede ressurser?» (Sollid-Bolås & Hovde, 2021).

Tre **workshops og flere innspillmøter** med rådgivere fra Norsk Landbruksrådgiving, banker, regnskapskontor, kommuner, fylkeskommunen og Statsforvalteren samt representanter fra landbruksnæringen og landbruksorganisasjonene.

Deltakelse på **generasjonsskiftekurs** hvor tematikken ble diskutert i egen bolk, samtidig som deltakelse ga innsikt i hvordan et slikt kurs legges opp og gjennomføres.

Spørreundersøkelse i tidsperioden mai-juni 2023. Utvalget består av personer som har solgt eller kjøpt landbrukseiendom i alle kommuner i Trøndelag i løpet av perioden 2013 – 2023. Målgruppen er rekruttert gjennom epostinvitasjon til epostadresser formidlet av landbruksansvarlig i kommuner i Trøndelag.

Spørreundersøkelsen ble utviklet i samarbeid med prosjektets referansegruppe, som har bestått av representanter fra prosjektpartnerne Norsk Landbruksrådgiving Trøndelag, Nord-Trøndelag Bonde- og Småbrukarlag som også representerer Trøndelag Bondelag, SMN 1 Landbruk, andbruksrådgiver Jon Rannem og representanter fra Trøndelag fylkeskommune og Statsforvalteren i Trøndelag.

Landbrukskontorene i alle kommunene fikk forespørsel om å videresende invitasjon til undersøkelsen til personer som har gått gjennom generasjonsskifte de siste ti år, både som selger og som kjøper. Ikke alle kommuner meldte tilbake om antall utsendt eposter, og det er derfor usikkert hvordan utvalget ble gjort og hvor mange personer som faktisk mottok invitasjonen. Totalt har vi bekreftet at 1150 personer fikk tilsendt eposter. Det er imidlertid kommet inn svar også fra respondenter i kommuner hvor det i forkant ikke er rapportert om antall utsendinger, dermed må det totale antallet være høyere. Samlet var det 290 personer som klikket seg inn til undersøkelsen, og 214 som svarte på minst ett spørsmål³. En del ble imidlertid ekskludert allerede ved første spørsmålet, der respondenten bes oppgi hvorvidt de har solgt eller kjøpt i løpet av de siste ti år. Av de 214 respondenter som besvarte minst ett spørsmål (bruttoutvalget) var det 42 respondenter (17 prosent) som ikke oppfylte kriteriet om å ha kjøpt eller solgt innenfor familien siste 10 årene. Nettoutvalget består dermed av 172 respondenter som har solgt eller kjøpt landbrukseiendom i Trøndelag i løpet av de siste ti årene.

Tabell 3-1 viser en oversikt over respondentene i utvalget fordelt på kommuner.

³ Svarprosenten endte på 18,6 prosent (214/1150) gitt informasjonen vi har mottatt om antall utsendte eposter. Dette er i tråd med det vi forventet: tidligere spørreundersøkelser vi har gjennomført basert på epostadresser fra produksjonsregisteret har ligget på mellom 12 og 20 prosent.

Tabell 3-1: Oversikt over antall respondenter fordelt på kommuner i Trøndelag *

Kommune	Kjøper	Selger	Annet	Total
Frosta	4	0	0	4
Frøya	1	0	0	1
Grong	1	0	0	1
Hitra	1	0	0	1
Holtålen	3	0	0	3
Høylandet	3	0	0	3
Inderøy	1	0	0	1
Lierne	3	0	0	3
Malvik	2	0	0	2
Meråker	1	0	0	1
Midtre Gauldal	12	4	0	16
Namsos	7	1	0	8
Nærøysund	4	1	0	5
Oppdal	18	10	0	28
Orkland	15	0	2	17
Overhalla	2	0	0	2
Rennebu	5	2	0	7
Røros	2	1	0	3
Røyrvik	1	0	0	1
Selbu	9	0	1	10
Steinkjer	23	2	1	26
Stjørdal	2	0	0	2
Trondheim	4	0	0	4
Tydal	4	0	0	4
Verdal	6	2	1	9
Åfjord	8	2	0	10
Total	142	25	5	172

*Tabellen er basert på respondentene egne svar på spørsmålet: Har du vært kjøper eller selger av landbrukseiendom i løpet av de siste 10 år?

Mer enn åtte av ti respondenter oppgir at de er kjøper av landbrukseiendom. Det er altså en overvekt av kjøpere i datagrunnlaget. Dette har sin forklaring i hvordan de er rekruttert gjennom landbrukskontorene i kommunene, de har først og fremst dagens eiere i sine kontaktlister.

I presentasjonen av de kvantitative dataene fra spørreundersøkelsen er det testet for statistiske forskjeller mellom gruppe ved bruk av t-test, kji-kvadrattest eller variansanalyse (ANOVA). Nivået på testparameteren (p-verdien) er rapportert og forskjellene kommentert i teksten dersom forskjellene som testes, er statistisk signifikante. En statistisk signifikant forskjell mellom to grupper innebærer en testparameter (p-verdi) som ligger lavere enn 0,05 (5 prosent signifikansnivå). Tester for signifikante forskjeller er her primært gjennomført for gruppene kvinner og menn da antall selgere i utvalget er så lavt at det ikke kan trekkes konklusjoner basert på forskjeller mellom selgere og kjøpere.

4 Resultater

De viktigste funnene fra forstudiet «Generasjonsskifte i landbruket» er presentert innledningsvis i rapporten, kapittel 1.3. For nærmere informasjon om funn og drøfting fra denne undersøkelsen viser vi til SINTEF-rapporten “Rådgiving ved generasjonsskifte i landbruket – hvordan utløse gårdens samlede ressurser?” (Sollid-Bolås & Hovde, 2021), som er tilgjengelig på nett.

Som beskrevet i metodekapittelet (kap. 3) er det gjennomført tre kvalitative studier, samt en kvantitativ datainnsamling i form av en spørreundersøkelse. I de følgende presenteres resultatene fra de ulike delene av prosjektet.

4.1 Resultater fra innspillmøter og workshops

Kvalitative data er hentet inn gjennom workshops og innspillmøter med rådgiverapparatet som brukes ved eierskifte i landbruket, herunder Norsk Landbruksrådgiving, banker, regnskapskontor, kommuner, fylkeskommunen og Statsforvalteren. Også representanter fra landbruksnæringen og landbruksorganisasjonene har bidratt. Tematikken er også drøftet i egen bolk under Norsk Landbruksrådgivings Trøndelag sitt kurs i generasjonsskifte vinteren 2023, hvor både kjøpere og selgere som stod midt oppe i en generasjonsskifteprosess bidro med sine synspunkter. Samtidig ga også deltakelse på kurset innsikt i hvordan et slikt kurs legges opp og gjennomføres, og hvilke temaer og emner som belyses. Innspillene fra dette arbeidet oppsummeres som følger:

Innspill som handlet om mellommenneskelige relasjoner

- Informantene pekte på at det i familierådgivingstjenestene og andre kommunale barne- og familietjenester er mangel på kunnskap om de særegne forholdene familielivet på gårdsbruket gir for både barn og voksne, og hvordan en hel storfamilie kan være involvert i livet på gården.
- Det kom også et innspill om behovet for «nødtelefon» for landbruket, slik det finnes for andre samfunnsgrupper.

Innspill om eierskifte

- Eierskifte betyr en endring av rollene på gården og bringer med seg ulike følelser for partene, de beskriver både sorg, usikkerhet, frustrasjon og lettelse. Avtaler om hvordan vi skal ha det sammen på gården kan gjøre overgangen lettere og forebygge konflikter.
- Det er oftest tidligere eier som tar initiativ og ledelse i eierskifteprosessen og det kan være et behov for å styrke kjøpers rolle og tilgang til informasjon i prosessen.
- Det kom flere innspill om behov for en veileder for «nybegynnere i landbruket». En slik veileder kan utdype hva som kreves for å være bedriftsleder på en større gård i et relativt omfattende og komplisert landskap, og således være en støtte for den som tar over et bruk.
- Flere av respondentene, både kjøpere og selgere, sier at de kom alt for seint i gang med rådgivninga. Dette stemmer med tilbakemeldinger fra rådgiverapparatet, som også forteller at både kjøper og selger som regel tror eierskifteprosessen er raskt gjennomført, og ikke er forberedt på hvor omfattende og krevende prosessen er både juridisk, økonomisk og følelsesmessig.

Innspill om rådgivningen

- Rådgivere fra bank og regnskapskontorer forteller at mellommenneskelige forhold og konflikthåndtering er viktige spørsmål å ta opp i generasjonsskifteprosessen. Mange forteller at de ofte må opptre som «hobbypsykologer» og at de ser et behov for mer utvikling av tjenestene rundt dette.
- Kunnskapen i rådgivningen bygger på erfaringsbasert og delvis anekdotisk, basert på den enkeltes erfaringer fra arbeid med eierskifte. Det finnes mange dyktige og kloke fagfolk hos de ulike rådgivingsaktørene, men tilbudet som gis har stor variasjon, avhengig av den enkelte rådgivers erfaring og sosiale ferdigheter. Bondelagets servicekontor er en støtte i arbeidet og tilbyr også kurs rettet mot både gårdbrukere og landbrukets rådgivingsapparat⁴.
- Informantene påpeker at bruken av kårkontrakter er i endring, og avtaler om rett til tjenester og naturalia er ikke lenger vanlig.
- Flere informanter forteller at de synes det har vært vanskelig å finne informasjon om generasjonsskifte i landbruket, og at dette er lite tilgjengelig både i papirform og på nett.
- Flere informanter fra kjøperne understrekte betydningen av at både foreldregenerasjonen og rådgivingsapparatet var ærlige og realistiske i beskrivelsene av økonomien i landbruket, med realisme i bedriftsøkonomiske regnestykkene som ble lagt til grunn for beregning av inntekt og grunnlag for overdragelse.
- Generasjonsskiftekurs bør gjøres lett tilgjengelig og kostnadsfritt gjennom finansiering over jordbruksoppgjøret.

4.2 Resultater fra spørreundersøkelse

I dette kapitlet presenteres data fra spørreundersøkelsen i tabeller og figurer med korte kommentarer om vesentlige funn. Resultatene drøftes mer utdypende i kapittel 0.

4.2.1 Kjønn, alder og sivilstand blant respondentene

Ifølge Tabell 4-1 er det 32 prosent kvinner og 68 prosent menn som er enten kjøper eller selger av landbrukseiendom Trøndelag i perioden 2013-2023. Tabellen viser dessuten spredningen i alder, og at det eierskiftene oftest foretas når ny eier er i alderen 26 til 45 år.

Tabell 4-1: *Kjønns- og aldersfordeling blant de som har kjøpt eller solgt i løpet av de siste 10 år. Prosent, n=172.*

Alder	Mann	Kvinne	Total
18 – 25 år	2,3	1,2	3,5
26 – 35 år	23,3	9,9	33,1
36 – 45 år	24,4	10,5	34,9
46 – 55 år	7,0	6,4	13,4
56 – 65 år	4,7	4,1	8,7
66 år og eldre	6,4		6,4
Total	68,0	32,0	100,0

⁴ [Generasjonsskifte på gården - Norges Bondelag](#)

I tabellen under ser vi til sammenlikning at det på nasjonalt nivå historisk er en noe høyere andel kvinner (37-39 prosent) som overtar landbrukseiendommer.

Tabell 4-2: Kjønnsfordeling for nye eiere ved eierskifte for landbrukseiendommer i Trøndelag og Norge*

	2018	2019	2020	2021	2022
Ny eier, mann, Trøndelag	66	64	65	66	63
Ny eier, kvinne, Trøndelag	34	36	35	34	37
Ny eier mann, Norge	63	62	62	63	61
Ny eier, kvinne, Norge	37	38	38	37	39

*Kilde: SSB, tall i prosent

I følge Tabell 4-3 er to av fem (21 prosent) av respondentene enslige (enslig, enke/enkemann, eller skilt). En større andel kvinner enn menn (38 vs. 19 prosent) oppgir dessuten at de er gift uten ektepakt.

Tabell 4-3: Sivilstand blant respondentene, fordelt på kjønn. Prosent, (n= 172).

	Mann	Kvinne	Total
Enslig	20	7	16
Skilt	4	4	4
Enke/enkemann		2	1
Gift med ektepakt	23	24	23
Gift uten ektepakt	19	38	25
Registrert partner	1		1
Samboer uten kontrakt	28	18	25
Samboer med kontrakt	5	7	6
Total	100	100	100

4.2.2 Eierform og boform

Respondentene fikk videre spørsmål om valg av eier- og boform etter eierskifte⁵.

Tabell 4-4: Respondentenes svar på spørsmål om hvilken eierform som ble valgt ved eierskifte. Prosent, (n=161).

Eierform valgt ved skifte	Antall	Prosent
Særeie	97	60
Felleseie	33	20
Annet	11	7
Felleseie med gradvis opparbeiding av eierskap for partner	9	6
Gradvis overtakelse av eiendommen (løsøre, buskap, bygninger)	9	6
Sameie mellom generasjonene	2	1
Total	161	100

Ved eiendomsskifte valgte 60 prosent av respondentene særeie, mens 27 prosent oppgir at de har felleseie eller felleseie med gradvis opparbeiding av eierskap for partner på gården. Andre eierformer ser ut til å være mindre vanlig. Særeie innebærer at en ektefelle eier noe alene, og at det skal holdes utenfor deling

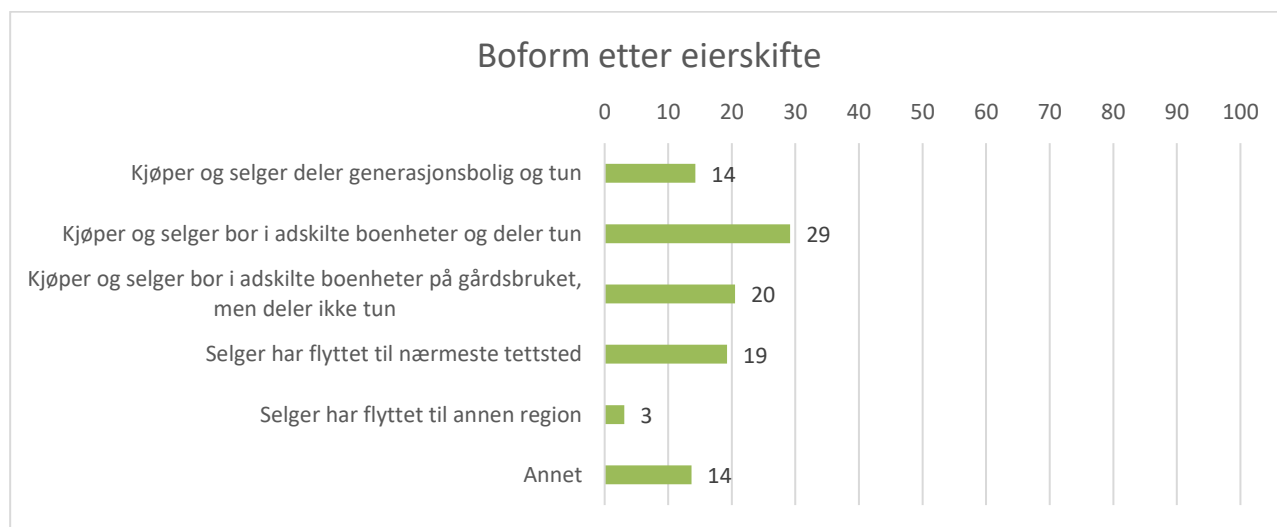
⁵ 11 respondenter valgte avslutte spørreskjemaet etter de innledende spørsmålene om sivilstand og kjønn. 161 respondenter har svart på spørsmålene om eier- og boform.

ved et brudd. Etter ekteskapsloven vil ektefeller ha felleseie, med mindre de avtaler noe annet. For å kunne holde landbrukseiendommen utenom delingen, må det enten opprettes ektepakt eller at giver/arvelater bestemmer at en gave/arv skal være mottakers særeie, jfr. El.§ 48. Er f.eks. hele gården angitt som den enes særeie, vil ikke partner ha noen økonomiske krav i gården ved senere skifte. Follo et al. (2012) fant at ektepakt i hovedsak benyttes til å etablere særeie for bonden, og i liten grad for å ivareta den tilflyttede part. I Tabell 4-5 over har vi kombinert sivilstand med valgt eierform etter eiendomsskifte.

Tabell 4-5: Eierform ved eierskifte etter sivilstand. Prosent, (n=161).

Sivilstand	Særeie	Felleseie	Felleseie med gradvis opparbeiding av eierskap for partner	Gradvis overtakelse av eiendommen (løsøre, buskap, bygninger)	Sameie mellom generasjonene	Annet	Total
Enslig	9		1	1	1	4	16
Skilt	2	1		1			4
Enke/enkemann	1						1
Gift med ektepakt	10	11	1	1		2	25
Gift uten ektepakt	12	7	2	1		1	23
Registrert partner			1				1
Samboer uten kontrakt	22	1		2			25
Samboer med kontrakt	4		2				6
Total	60	21	6	6	1	7	100

Tabellen indikerer at blant de 60 prosent som velger særeie er 22 prosent samboer uten kontrakt og 12 prosent gift uten ektepakt.

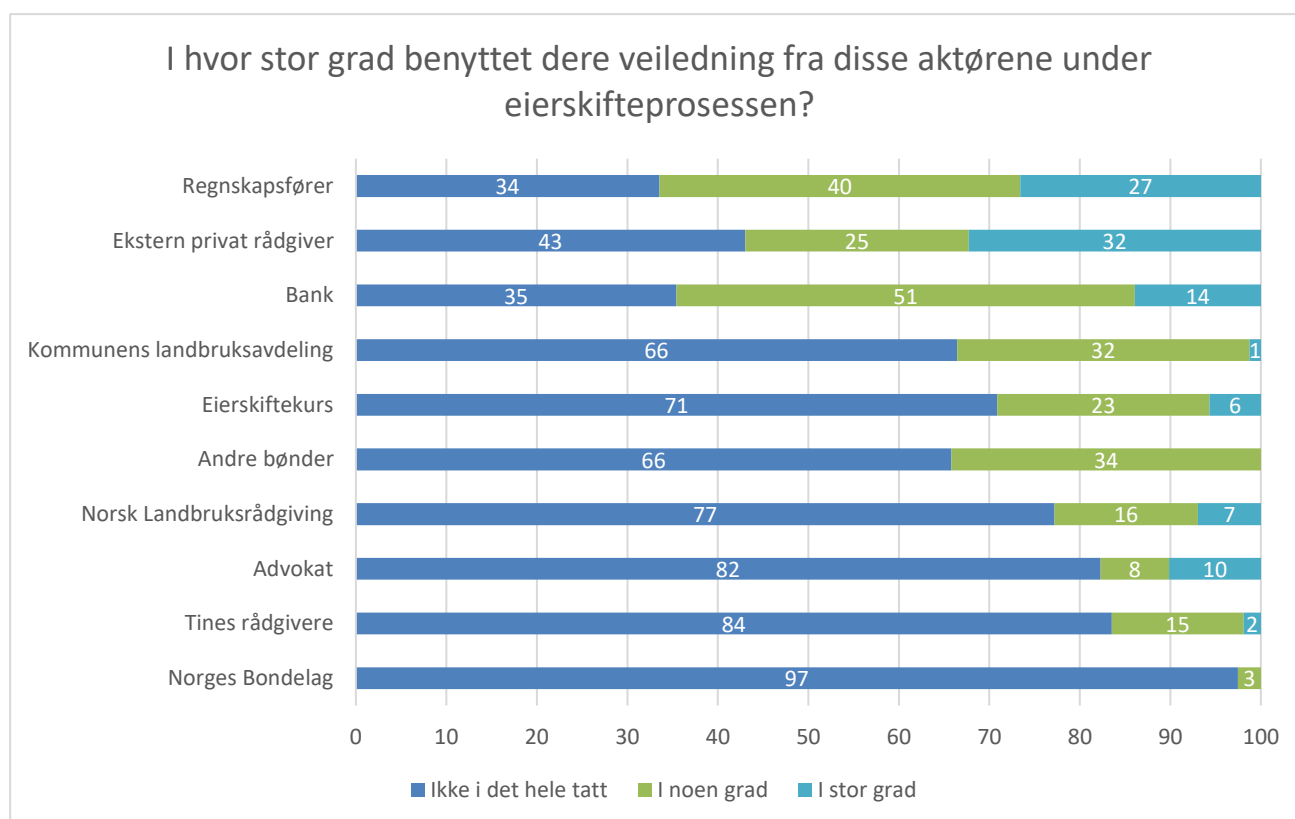

Figur 4-1: Hvilken boform valgte dere ved eierskifte? Tall i prosent, (n=161).

Figur 4-1 viser respondentenes valg av boform etter eierskifte. De tre øverste kategoriene i figuren viser at 65 prosent av kjøpere og selgere valgt løsninger hvor begge generasjonene bor på gårdsbruket etter eierskiftet – de deler generasjonsbolig eller de deler tun.

4.2.3 Bruk av ulike aktører for veiledning ved eierskifte

Respondentene fikk spørsmål om hvilke aktører som ble benyttet som veiledere ved eierskifte, samt hvilke temaer som ble tatt opp under veiledningen. Figur 4-2 gir en oversikt over bruken av de ulike aktørene som veiledere ved eierskifteprosessen.

Figur 4-2: Respondentenes vurdering knyttet til bruk av ulike aktører under eierskifteprosessen. Prosent, n=158.

De aktørene som en størst andel av respondentene oppgir at de i stor grad har brukt som veileder er *Regnskapsfører* (27 prosent), *Ekstern privat rådgiver* (32 prosent) og *Bank* (14 prosent). Kun et fåtall av respondentene oppgir å ha brukt *Norges Bondelag*.

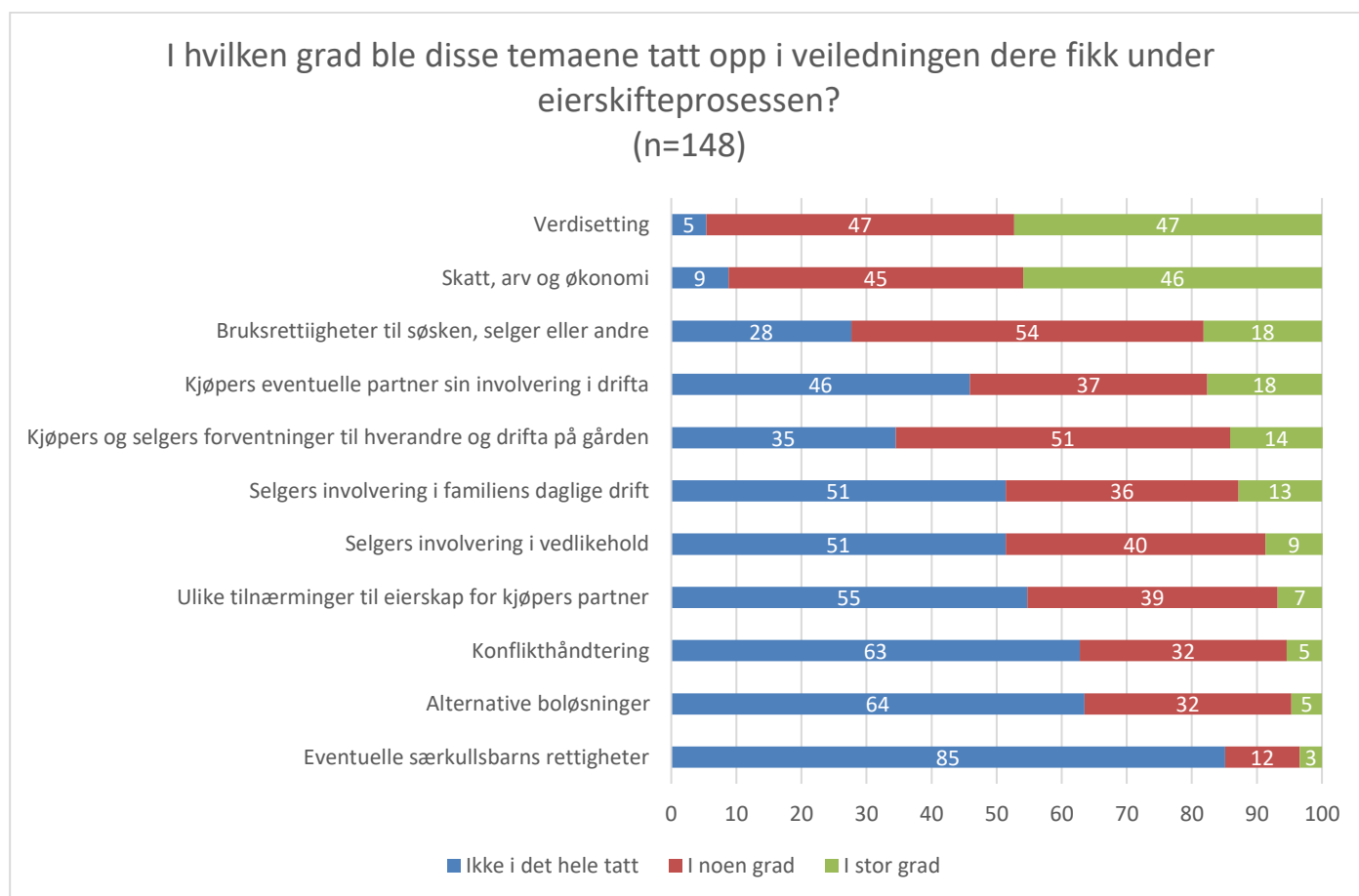
Respondentene hadde dessuten anledning til å legge inn kommentarer under spørsmålet, og andre aktører som nevnes i den åpne svarkategorien er taksmann, eiendomsmegler, egen kompetanse, andre bønder og Innovasjon Norge.

4.2.4 Tema som tas opp under veiledning

For å få en oversikt over temaene som tas opp underveis i veiledningen under eierskifteprosesser fikk respondentene spørsmål om hvilke konkrete tema de selv hadde tatt opp. I tillegg ble respondentene bedt om å vurdere viktigheten av å ta opp konkrete tema basert på de erfaringene de selv har gjort seg gjennom egen eierskifteprosess.

Figur 4-3 nedenfor oppsummerer respondentenes vurdering av i hvilken grad konkrete tematikker ble tatt opp under veiledningen de fikk.

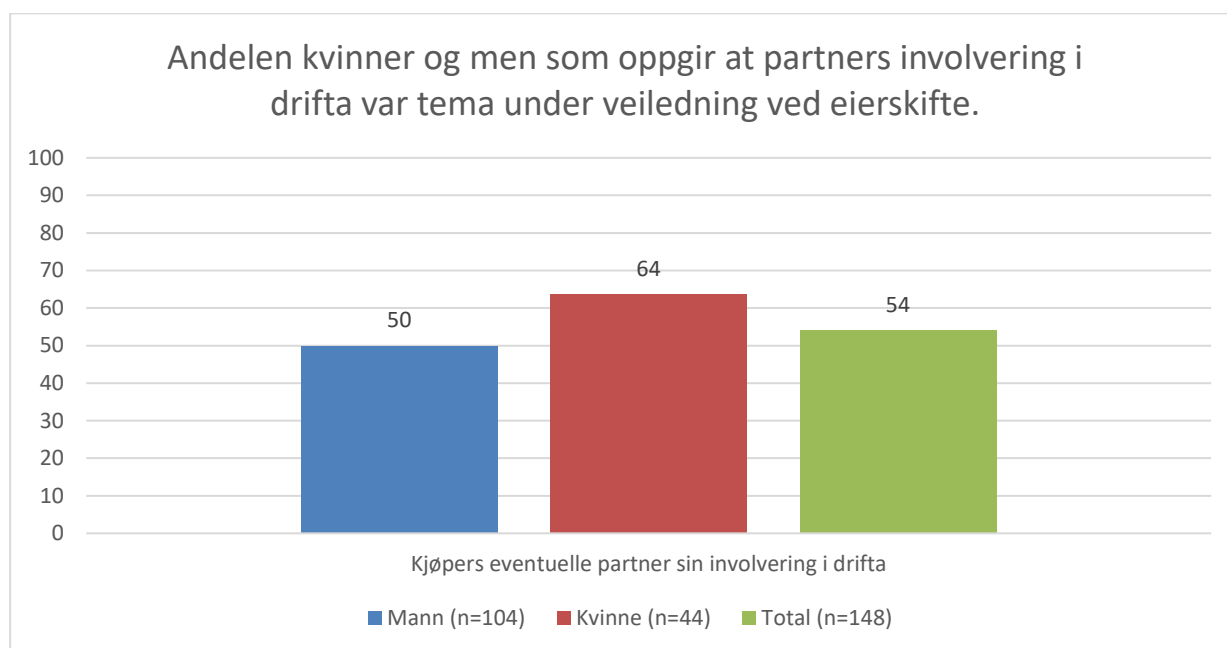
Figur 4-3: Respondentenes svar på spørsmål om hvilke temaer som ble tatt opp under veiledning. Prosent, n=148.

Mer enn ni av ti respondenter oppgir at temaene verdisseting og skatt, arv og økonomi i noen eller i stor grad var tema da de fikk veiledningen under eierskifteprosessen. Mer enn halvparten oppgir dessuten at temaene bruksrettigheter for søsken, partners involvering i drifta og kjøpers og selgers forventninger til hverandre ble tatt opp, enten i noen eller i stor grad. Temaet særkullsbarns rettigheter tas i liten grad opp, og kun knappe 15 prosent svarer at dette i noen eller stor grad var tema under veiledning.

Det er små forskjeller mellom kvinner og menn når det kommer til vurderingen av i hvilken grad ulike tematikker tas opp under veiledning. Statistiske analyser av kjønnsforskjeller indikerer imidlertid en mer

tydelig forskjell når det gjelder temaet *Kjøpers eventuelle partner sin involvering i drifta*. Forskjellene er presentert i Figur 4-4 og viser at en større andel kvinner (64 prosent) enn menn (50 prosent) svarer at teamet partnerens involvering i drifta var tema (p=0.04⁶).

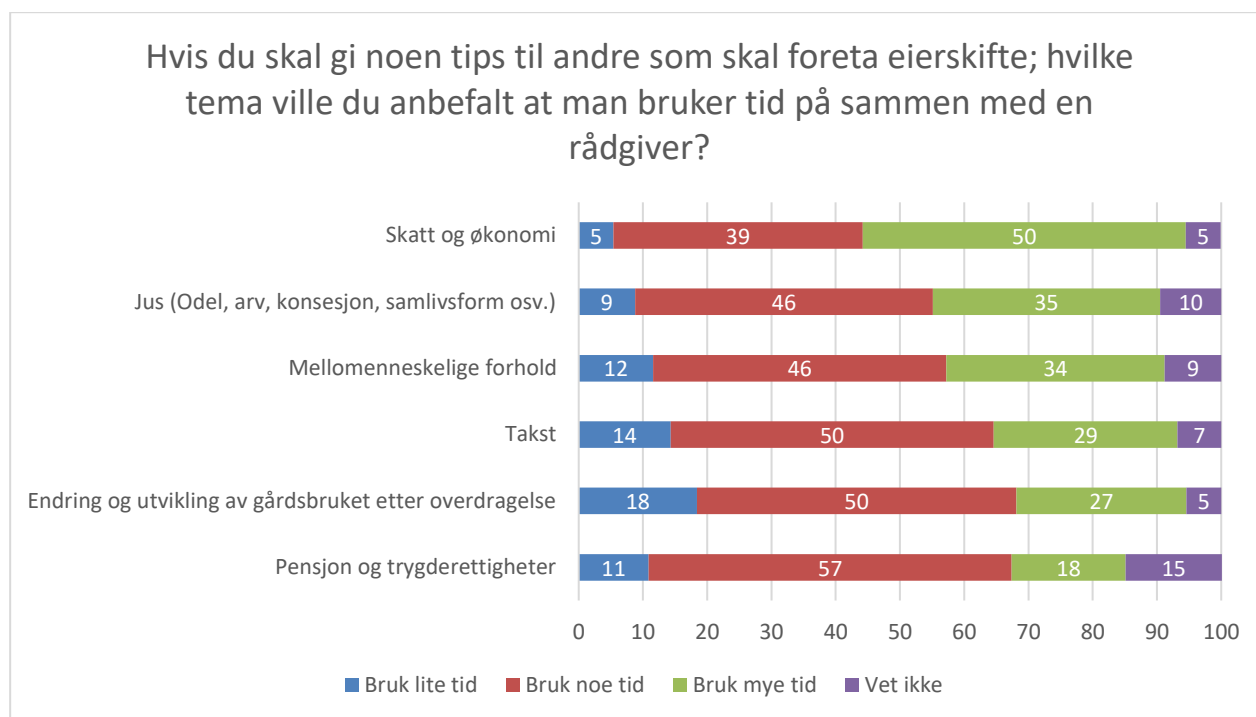

Figur 4-4: Andelen kvinner og menn som svarer at temaene i noen eller stor grad ble tatt opp ved veiledning under eierskifteprosessen. Prosent, n=148

Dette kan både være reelt – at rådgiver vektlegger ulike faktorer avhengig av kjønn, eller at menn og kvinner etterspør ulike tema selv, men kan også være en subjektiv oppfatning hos informanten. Vi kjenner ikke til omstendighetene i veiledningen, om respondenten var dere alene, eller som par.

Respondenter ble bedt om å angi hvilke tema de ville anbefalt å burde bruke mer tid på sammen med rådgiver. Svarene viser at det er størst enighet om at *skatt, økonomi og jus* bør få stor plass. Dette samsvarer med hva de selv også har brukt mest tid på. (1-Bruk lite tid, 2-Bruk noe tid, 3-Bruk mye tid, 4-Vet ikke). I Figur 4-5 gjengis respondentene vurdering av hvilke tema de selv ville anbefalt at det brukes tid på sammen med rådgiver/veileder. Dette spørsmålet fanger opp aspekter ved respondentenes egen erfaring enten hva de har erfart som nyttig eller også, hva de i ettertid ville sett som nyttig å ta opp.

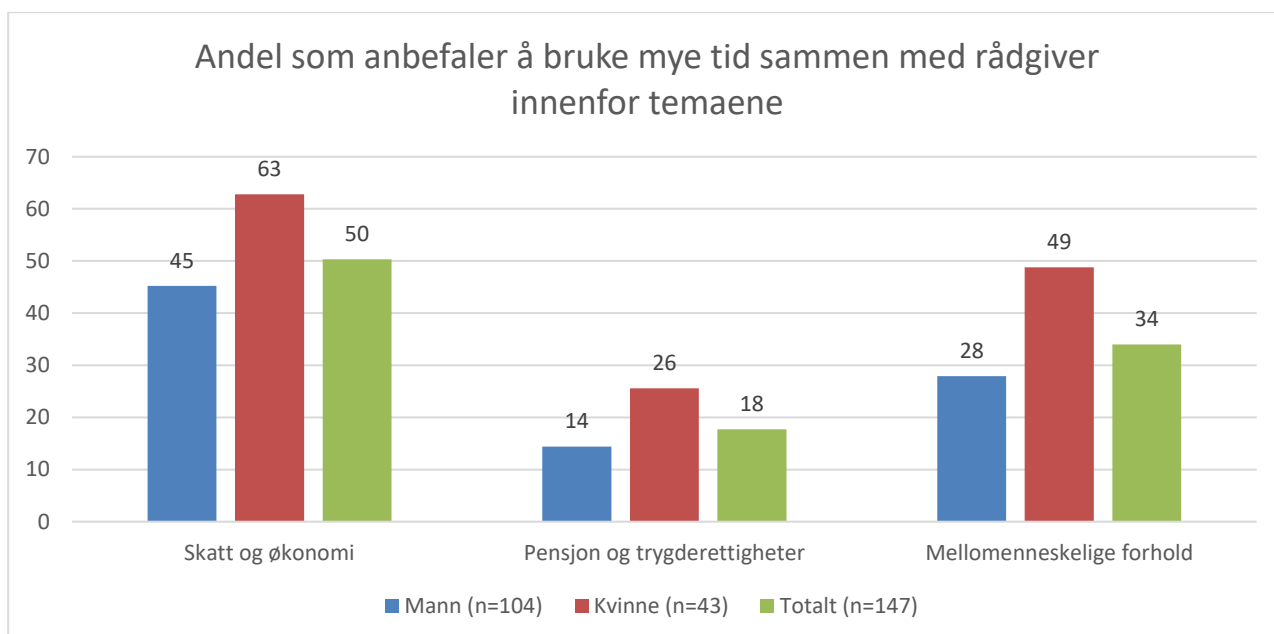
⁶ Testparameter innebærer signifikansnivå på 4 prosent. Bruken av testparameteren er omtalt under metodekapittelet (kapittel 3).

Figur 4-5: Respondentenes vurdering av hvor mye tid som bør brukes på ulike tema ved veiledning under eierskifteprosesser. Prosent, n= 147

Halvparten av respondentene oppgir at de vil anbefale å bruke mye tid på temaet skatt og økonomi, kun fem prosent svarer at de vil bruke lite tid på dette temaet. Rundt en av tre anbefaler å bruke mye tid på tema som omhandler juridiske forhold odel, arv, konsesjon og samlivsform og på teamet mellommenneskelig forhold. Det som her kan bemerkes basert på den tidligere oversikten i Figur 4-3 er at tema som går på mellommenneskelige forhold slik som konflikthåndtering, forventningsavklaring og selgers involvering ikke har vært tema i over halvparten av overdragelsene.

Statistiske analyser tyder på at rådene som gis varierer mellom kvinner og menn. Forskjellene er illustrert i Figur 4-6.

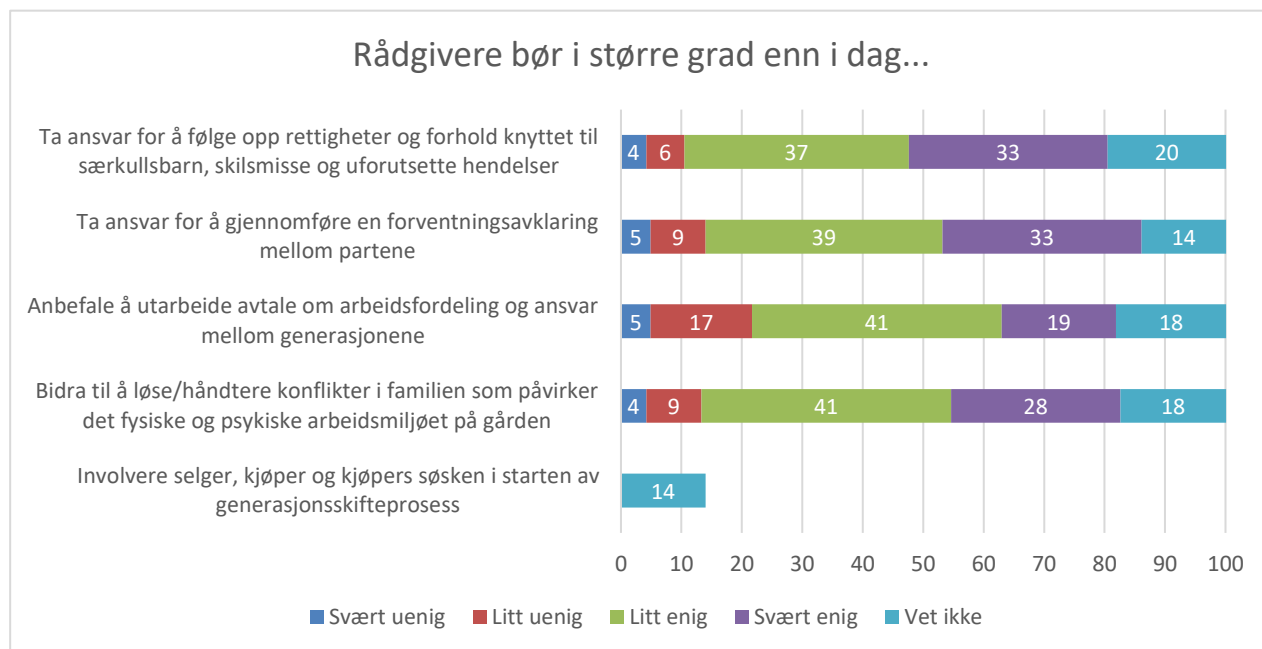

Figur 4-6: Andelen kvinner og menn som anbefaler å bruke mye tid på temaene skatt og økonomi, pensjon og trygderettigheter, samt mellommenneskelige forhold med rådgivere under eierskifteprosesser. Prosent, n=148.

Figuren viser at en signifikant høyere andel kvinner anbefaler å bruke mye tid på mellommenneskelig forhold ($p=0.03$); 49 prosent kvinner mot 28 prosent menn oppgir at de anbefaler at man bruker mye tid på mellommenneskelig forhold med rådgiver. Tilsvarende viser figuren at en høyere andel kvinner (63 vs 45 prosent) anbefaler å bruke mye tid på skatt og økonomi ($p=0.04$) og på pensjon og trygderettigheter (26 vs. 14 prosent, $p=0.05$). Kvinner anbefaler altså i større grad enn menn å bruke mye tid på alle de tre områdene: mellommenneskelige forhold, skatt og økonomi, samt pensjon og trygderettigheter i rådgivningsprosesser.

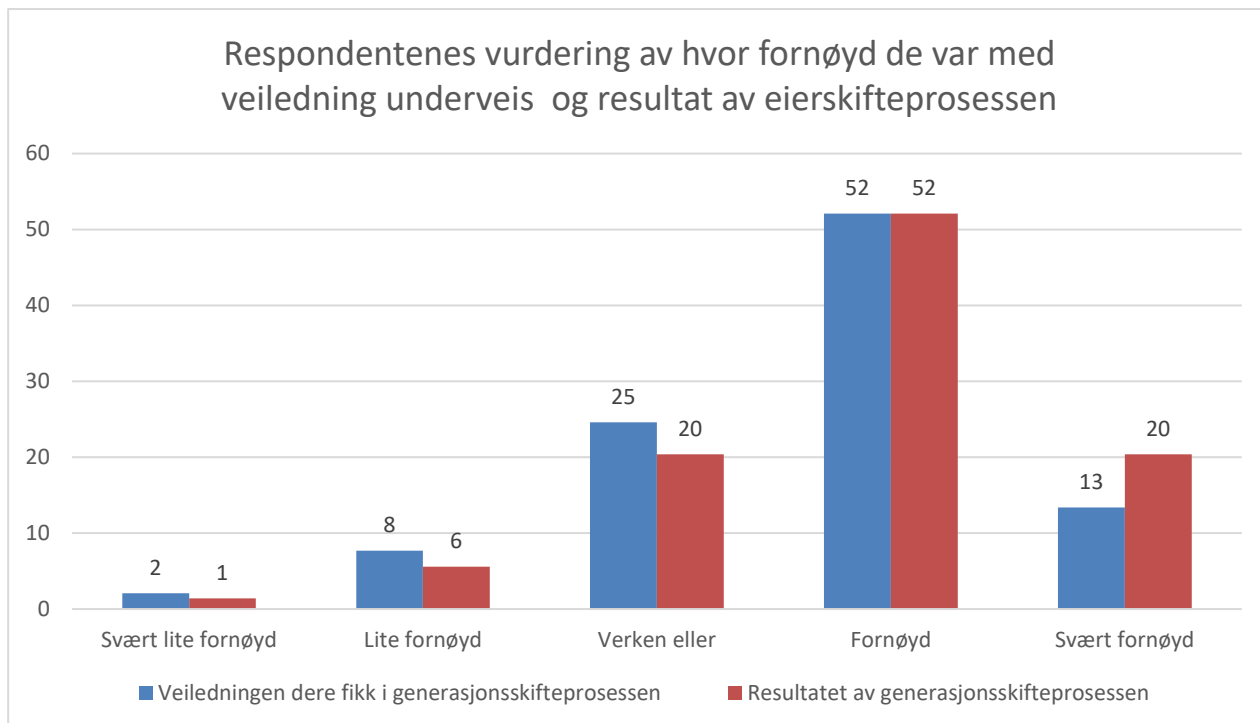
4.2.5 Ulike påstander om videre utvikling av rådgivningstjenester

Respondentene ble bedt ta stilling til en rekke påstander knyttet til arbeidet med og videreutvikling dagens rådgivningstjenester og hvordan rådgivere skal bidra. Resultatene er presentert i Figur 4-7. Påstandene ble vurdert langs en firepunktsskala fra svært uenig til svært enig, og figuren viser prosentvis fordeling innen hver kategori.

Figur 4-7: Respondentenes vurdering av hvilken grad rådgiver skal bidra på ulike områder under eierskifteprosesser. Prosent, n=143.

Det er gjennomgående en høy andel av respondentene som er litt eller svært enig i at rådgivere i større grad bør involvere seg i temaene det spørres om. Andelen som svarer at de er litt eller svært enig varierer fra 60 prosent for alternativet *anbefale å utarbeide avtale om arbeidsfordeling og ansvar mellom generasjonene* til 72 prosent for *ta ansvar for å gjennomføre en forventningsavklaring mellom generasjonene*. Under én av ti svarer at de er svært uenig i at rådgivere i større grad skal involvere seg i de fem temaene som nevnes. Det kan trekkes frem at noe færre respondenter er enige i påstanden om at rådgivere bør anbefale å utarbeide avtale om arbeidsfordeling og ansvar mellom generasjonene, her er andelen som enten er svært uenig eller litt uenig til sammen 22 prosent. Vi finner ingen vesentlige forskjeller mellom kjønn på dette spørsmålet.

Figur 4-8: Vurdering av hvor fornøyd man er med henholdsvis veiledning og resultat av generasjonsskifteprosessen. Prosent, n=142.

Figur 4-8 viser respondentenes egen vurdering av veiledning som ble mottatt underveis og resultat av generasjonsskifteprosessen. Tallene tyder på de involverte er fornøyd med selve resultatet av generasjonsskifteprosessen, men noe mindre fornøyd med veiledningen underveis. Samtidig er det viktig å påpeke at det er færre enn én av ti som oppgir at de i svært liten eller liten grad er fornøyd med veiledning og resultat. Statistiske analyser viser ingen signifikante forskjeller mellom kjønn, eller mellom kjøpere og selgere i utvalget på dette spørsmålet.

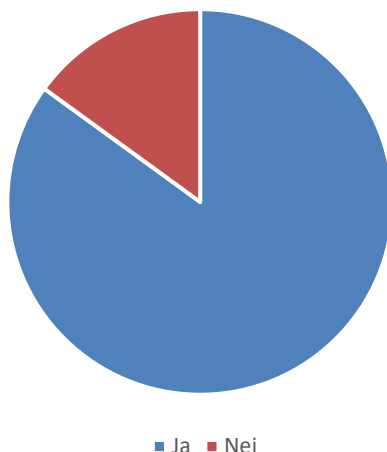
4.2.6 Bruk av landbrukstakst ved eierskifte

Det er to hovedgrunner til at gårdens verdi bør fastsettes ved en takst. For det første gir det et best mulig utgangspunkt for å skape enighet og forståelse i familien for hva som er reelle verdier. I tillegg handler det om å synliggjøre eiendommens objektive verdi overfor skattemyndigheter, kartverk og med tanke på finansiering (Landkreditt, 2025). Å innhente en landbrukstakst er ikke et formelt krav ved eierskifte.

Takseringen er en kostnad i forbindelse med overdragelsen og det kan være en grunn til at noen velger det bort, det kan også hende at kjøpesum er satt og at en ikke har behov for å synliggjøre de reelle verdiene.

Figur 4-9 viser at 85 prosent av respondentene svarer at landbrukstakst ble innhentet før eierskiftet.

Ble det innhentet landbrukstakst i forkant av eierskiftet? (n=148)

Figur 4-9: Andel som svarer ja på spørsmål om det ble innhentet landbrukstakst før eierskifte. Prosent, n=148.

4.2.7 Åpne innspill til rådgivning og veiledning ved eierskifte

Det var også anledning til å komme med innspill som åpen tekst på spørsmålet: *Har du andre innspill til hvordan rådgivning og veiledning ved eierskifte bør foregå?*

Her poengterte flere at en tidlig avklaring på behovet for rådgivning og veiledning ved eierskifte er viktig:

«Noen har lett for å prate og har en naturlig fordeling av ansvar og inkludering mens andre kan ha større utfordringer med kommunikasjon.»

“Det vil være fornuftig å gjennomføre forventningsjekk tidlig. For å avklare hvordan alle parter tenker om fremtiden. Det vil være avgjørende for hvilke områder som det er mest behov for rådgivning på i det enkelte generasjonsskiftet”

“Det er greit å ta en behovsavklaring i et innledende møte tenker jeg.”

“Utfordring er at man kommer for seint i gang med rådgivninga, rådgiver bør inn tidligere, Ofte slik at man ikke snakker om det i familien før det plutselig skal skje. Kanskje gratis førsteråd gjør at man begynner tidligere?”

Noen mener rådgivers oppgave er å være en tredjepart som bringer inn nye perspektiver:

«En rådgiver må være så pass oppdatert og ha kunnskap til å se løsninger utafor boksen.»

«At en tredjepart, slik som en rådgiver, tar initiativ helt i starten på gårder med uorden (rot) tror jeg er nyttig, fordi en tredjepart med autoritet har helt annen forutsetning for å sette presedens hos selger fra starten, enn det jeg får med min far nå. Egentlig, jeg og min far hadde trengt en tredjepart som forstår gårdsdrift/generasjonsskifte til løse de praktiske problemene med forventninger/kommunikasjon vi opplever etter overtagelsen. Et oppfølgingsmøte etter 6mnd / 12 mnd tror jeg er en veldig god idé.»

Flere er opptatt av økonomien i landbruket og behovet for å være realistisk i forhold til det økonomiske grunnlaget på gården.

“Vær ærlig på hvordan økonomien til tidligere bruker har vært. Prisene stiger, og alle melker bonden uavhengig av hva bonden får inn. Rådgiving burde også være ute og realitetsorientere dem som skal overta gård. Man bør ha en innsikt i hva man sitter igjen med, og ikke bare arbeidsmengde.”

“Viktig å informere de som tar over hvor hardt det vil bli økonomisk.”

Når det gjelder valg av boform, er meningene delte:

«Veldig viktig at selger gir kjøper frihet til å gjøre prosjektet til sitt. Men samtidig være disponibel får råd og hjelp når kjøper ønsker det.»

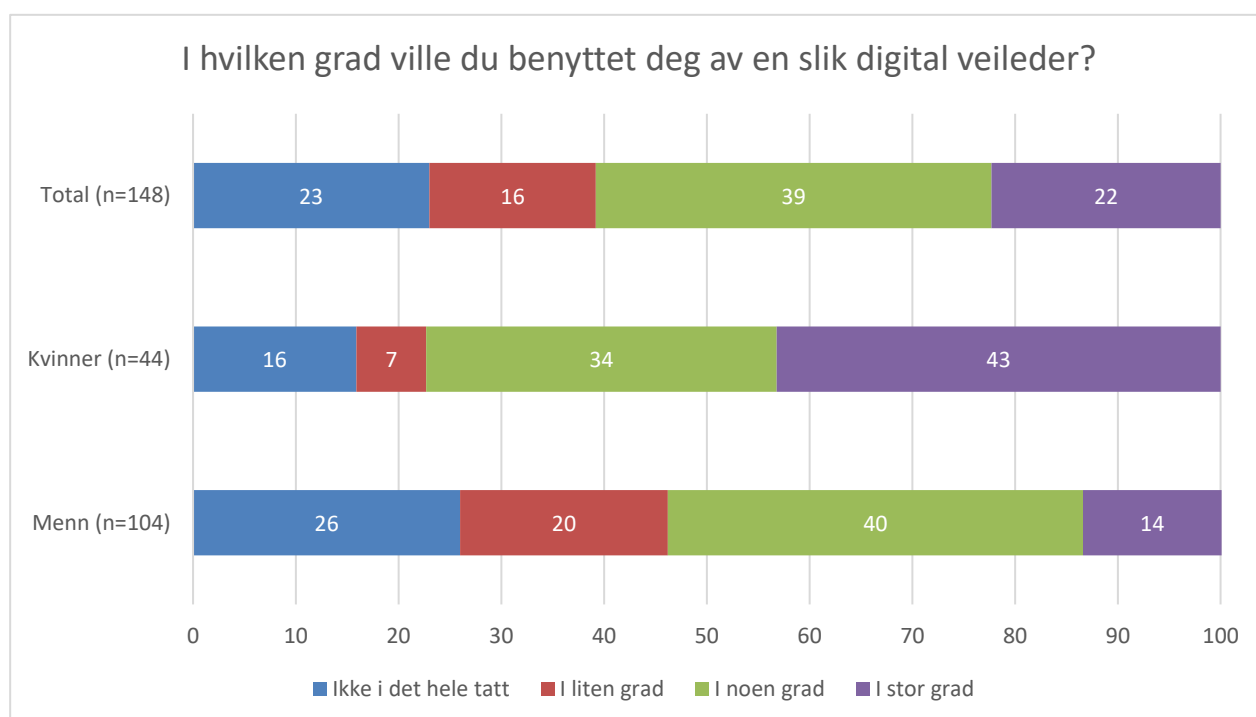
«Pass på å få vekk kår folk, det kan ødelegge mye.»

«Mye fokus på hvordan man bør være kårfolk. Mye uenigheter rundt i landbruket om kårfolk som ikke gir slipp.»

4.2.8 Digital veileder – kvinner mer positive enn menn

Respondentene fikk spørsmål om de kunne tenkt seg å ta i bruk en digital veileder og ble bedt om å vurdere i hvilken grad de tror de ville ta i bruk en slik veileder. Det ble gitt følgende introduksjon til spørsmålet: *Det kan være vanskelig å vite hva slags informasjon det er behov for ved et generasjonsskifte, hvem som kan kontaktes, og hvor den relevante informasjonen kan finnes. Tidligere undersøkelser har også gitt innspill til utvikling en digital veileder for kjøpere og selgere ved eierskifte.* Resultatene er presentert i Figur 4-10.

Figur 4-10: Respondentene vurdering av hvorvidt de vil ta i bruk en digital veileder ved generasjonsskifte. Prosent, n=148.

Mange er positive til en digital veileder, totalt 61 prosent av respondentene oppgir at de i noen eller stor grad ville benyttet seg av en digital veileder. Samtidig svarer 23 prosent at de ikke vil ta i bruk en digital veileder i det hele tatt. Statistiske analyser indikerer dessuten at kvinnene i utvalget i langt større grad enn mennene ser det som sannsynlig at de vil ta i bruk en digital veileder. 43 prosent av kvinnene, mot kun 14 prosent av mennene svarer at de i stor grad vil ta i bruk en digital veileder ($p=0,001$). Kun 23 prosent av kvinnene mot 26 prosent av mennene svarer at de i liten grad eller ikke i det hele tatt vil ta i bruk en digital veileder.

Flere gav innspill til hvordan en slik veileder bør være i det åpne tekstsvaret til slutt i undersøkelsen:

“Samtidig tror jeg at det med en rådgiver er en bedre løsning enn et digitalt hjelpemiddel når selve generasjonsskifte skal skje og da heller bruke den digitale veiviseren til forberedelse. Hver enkel overdragelse er forskjellig med tanke på familiesituasjon og hvilken drift det er snakk om så skal man ha en digital løsning på dette må den være veldig spesifikk eller veldig romslig og da er det tryggere for begge parter å ha en rådgiver å forholde seg til.”

SINTEF

“Tenker at det hadde vært greit å få noe skriftlig først om hvilke ting som skal ordnes og avklares osv. og ulike temaer som er lurt å tenke igjennom. Slik at man kan forberede seg på en god måte. Og ikke minst vet litt hva man skal igjennom.»

“Kunne tenkt meg en enhet som kan gi svar på det meste. Da slipper en å forholde seg til mange instanser for derigjennom å sy sammen svarene selv”

“Vi opplevde at det i mange artikler og sammenhenger ble påpekt viktigheten av å prate med søsken osv. om prosessen, det relasjonelle har det vært mye fokus på. Men ingen har gitt oss en praktisk håndbok eller liste som forteller oss alle de praktiske og papirmessige tingene som må i orden. Hvilke ting må sendes inn hvor, hvilke abonnementer er det viktig å få på plass, hva med regnskap og skatt. Har ennå ikke funnet en veileder for nybegynnere i et relativt omfattende og komplisert landskap – det å være bedriftsleder på en større gård.”

“Veldig bra om det blir laget en digital rådgivning. Nå må man spørre mange og blir sendt rundt på alle mulige instanser. Noterte ned selv punkt og tips til andre, som jeg har delt for at det skal være lettere å vite alt man bør gjøre.”

5 Drøfting

Som vi har redegjort for i teorikapittelet, velger vi i denne rapporten å drøfte våre funn i lys av SAFA-rammeverket for å vurdere bærekraft i norsk landbruk. Vi vil tilføye at selv om bærekraft defineres av helheten og avveiningene mellom økonomiske, miljømessige og sosiale forhold, kan det være relevant å bruke en eller flere enkeltindikatorer til å vurdere hvordan ulike praksiser vil kunne påvirke og bidra til bedre eller dårligere bærekraft. Indikatorer som kan knyttes til generasjonsskifteprosessen omhandler både den økonomiske bærekraften og den sosiale bærekraften på gårdsbruket. Vi har i vår drøfting valgt å fokusere på den *sosiale bærekraften* fordi den er særlig relevant, og fordi den har fått minst oppmerksomhet i landbrukssammenheng. Vår analyse kan dermed være et eksempel på hvordan denne dimensjonen kan ivaretas.

Som beskrevet i introduksjonen til tabell 2.1 har vi satt søkelys på de tema med tilhørende undertema som vi mener er relevante for vår analyse av generasjonsskifte i landbruket: 1) Anstendige levekår; Livskvalitet, Kapasitet for utvikling og Støtte i sårbare situasjoner, 2) Arbeidstakeres rettigheter, 3) Sosiale rettigheter; Likhet, Likeverd og Likestilling, og 4) Helse, miljø og sikkerhet. Vi vil i det følgende drøfte våre funn i tråd med denne tematiske inndelingen.

5.1 Anstendige levekår

Anstendige levekår er knyttet til at personers egen livssituasjon oppleves som god og trygg, at det finnes mulighet for faglig utvikling og tilgang til kunnskap som er nødvendig for å ivareta drifta framover. SAFA-rammeverket fremhever at det må finnes ordninger fra myndigheter og andre styringsaktører støtter opp under dette.

Livskvalitet

Vi har pekt på at generasjonsskifte er en av de største omsiftingene en landbrukseiendom gjennomgår. Det medfører endring i arbeids- og boforhold for både tidligere og kommende eier for mange år framover, og påvirker livssituasjonen og dermed også livskvaliteten for menneskene på gården. Generasjonsskifte er en prosess hvor tredjeparter har muligheter til å påvirke gjennom informasjon, rådgivning og veiledning. Hvordan denne prosessen legges opp, hva som vektlegges og hvem som involveres, vil påvirke bærekraften på det enkelte gårdsbruket (Sollid-Bolås & Hovde, 2021). En generasjonsskifteprosess hvor spørsmål rundt økonomi, boforhold, eierskap, arv og bruksrettigheter er avklart i samråd med alle parter, og som også har en avtale om hvordan eventuelle konflikter skal håndteres, kan bidra til å sikre livskvalitet på gården. Dette forutsetter at det finnes tilgang til god rådgivning i prosessen, men også tjenester som kan bidra til å løse konflikter partene ikke greier å håndtere selv.

Generasjonsskifte gir også en risiko for konflikt som kan påvirke utviklingen og redusere livskvalitet for de involverte, ikke bare kjøper og selger, men også kjøpers søsken og øvrig familie. Funn fra den tidligere undersøkelser bekreftes i den kvalitative delen av undersøkelsen, og viser at det i veiledningstjenestene er lite formalkompetanse om hvordan konflikter i storfamilien og på gårdsbruket kan håndteres. Rådgivningen er her i stor grad avhengig av den enkelte rådgivers erfaring og «sosiale ferdigheter». Rådgivning som legger til rette for gode prosesser og utvikling av avtaler som forebygger konflikter er dermed viktig for å sikre både økonomisk og sosial bærekraft.

Både den kvalitative og kvantitative delen av undersøkelsen viser klart at de økonomiske forholdene på gården har stor betydning også for de sosiale forholdene og livskvaliteten på gården. Bekymringer for

nedgang i inntekt og anstrengt økonomi på gården og i landbruket generelt påvirker ikke bare eier, men alle involverte på gården.

Kapasitet for utvikling

Undersøkelsen “Rådgiving ved generasjonsskifte i landbruket – hvordan utløse gårdens samlede ressurser?” (Sollid-Bolås & Hovde, 2021) viser at det å ha to generasjoner boende på gården kan gi tilgang til både arbeidskraft og kompetanse, det kan også gi tilgang til barnepass og fleksibilitet i hverdagen, noe som frigir tid som kan brukes i drifta. Foreldregenerasjonens bistand i vedlikeholdsarbeid og stell av utearealene i tunet fungerer på samme måte, samtidig som det også kan bidra til økt trivsel. De nye eierne vi snakket med i 2021 uttrykte at de var mer eller mindre avhengig av denne ressursen, samtidig vet vi at mange også velger dette bort. Vi vet også at jo mindre odels haver har deltatt i drifta og jo mindre landbruksfaglig utdanning vedkommende har, jo mer avhengig vil de nye eierne være av tilgang til landbruksfaglig kompetanse (Andgard et al., 2009). For denne gruppen nye drivere vil kompetanseoverføring fra foreldregenerasjonen være særlig viktig, og være lettere tilgjengelig når foreldregenerasjonen bor i tunet eller i nærhet til gården.

Vår spørreundersøkelse blant bønder i Trøndelag viser at mange (65 prosent) velger at generasjonene bor på samme eiendom etter eierskiftet. Vi har ikke undersøkt i hvilken grad selger deltar i drifta etter eierskifte, men tall fra Driftsgranskingene i jord- og skogbruk fra 2022 (NIBIO, 2022), viste at familien i snitt bidro med 2051 arbeidstimer i året, et betydelig arbeidsbidrag for det enkelte gårdsbruk. Selger og andre familiemedlemmers bidrag kan gi kjøperne *kapasitet* for drift og utvikling av bruket gjennom tilgang til ekstra arbeidskraft, landbrukskompetanse og stedbunden kompetanse (Miljøverndepartementet og Landbruks- og matdepartementet, 2005)⁷, som samlet sett kan bidra til å leve aktive liv på bruket.

Rådgiving i generasjonsskifteprosessen

Som vi allerede har påpekt, er generasjonsskifte en av de største omveltningene for både arbeids- og familieliv for de involverte partene. At de involverte parter har tilgang på god og kompetent rådgivning kan derfor være en kritisk faktor for å lykkes med generasjonsskifteprosessen.

Data fra både spørreundersøkelsen og den kvalitative delen av undersøkelsen viser at både kjøper og selger opplever eierskifteprosessen som en krevende og sårbar prosess, hvor behovet for spesialtilpasset informasjon og veiledning er stort hos alle parter. Eierskiftet omhandler store verdier og et omfattende lovverk angående arv og rettigheter. En generasjonsskifteprosess hvor spørsmål rundt økonomi, boforhold, eierskap, arv og bruksrettigheter er avklart i samråd med alle parter, og som også har en avtale om hvordan eventuelle konflikter skal håndteres, kan bidra til å sikre livskvalitet på gården. Om dette blir gjennomført slik at noen blir eller føler seg urettferdig behandlet er dette en konflikt som vil påvirke trivsel og relasjoner mellom de involverte. Rådgivningsapparatet har som tredjepart mulighet til å påvirke gjennom informasjon, rådgivning og veiledning, og gjennom dette er de med å påvirke bærekraften på det enkelte gårdsbruket.

⁷ «Stedbunden kompetanse i landbruket refererer til kunnskap og ferdigheter som er spesielt tilpasset de lokale forholdene på en gård eller i et bestemt område. Dette inkluderer forståelse av lokale klimaforhold, jordtyper, plante- og dyreliv, samt tradisjonelle metoder og teknikker som har blitt utviklet og tilpasset over tid for å optimalisere landbruksproduksjonen i det spesifikke området» (Miljøverndepartementet og Landbruks- og matdepartementet, 2005).

Aktører i rådgivingsapparatet, ansatte på landbruksavdelingene i kommunene, regnskapskontorer og banker, bekrefter funn fra undersøkelsen «Rådgiving ved generasjonsskifte i landbruket - hvordan utløse gårdens samlede ressurser?» (Sollid-Bolås & Hovde, 2021); det er oftest tidligere eier som tar initiativ og ledelse i eierskifteprosessen og det kan være et behov for å styrke kjøpers rolle og tilgang til informasjon i prosessen. Å bygge opp kjøpers kunnskap og bevissthet for å kunne være i en forhandlingsposisjon og stille krav vil derfor være et viktig element i forbedring av generasjonsskifteprosessene i landbruket. Her kan for eksempel en digital veileder spille en rolle, som en forberedelse til prosessen.

Videre viser undersøkelsen at de rådgivertjenestene som brukes mest i en eierskifteprosess er private rådgivere som har spesialisert seg på feltet (67,7 prosent av de spurte), banker (64,5 prosent) og regnskapsfører (66,5 prosent). Dette er grupper som hovedsakelig har en økonomisk utdanning, og de tilbyr heller ikke rådgiving rundt relasjoner og samliv. Rådgivere rapporterer likevel om at dette er viktige spørsmål å ta opp, og at de ser et behov for mer utvikling av tjenestene rundt dette.

Spørreundersøkelsen viser også noen forskjeller mellom kvinner og menn som kan ha relevans for videreutvikling av veiledningen i generasjonsskifte. Resultatene viser at kvinner er mer positive til å bruke en digital veileder enn menn (43% kvinner vs. 14% menn, $p=0.001$). Videre viser svarene at kvinner i større grad enn menn anbefaler å bruke mye tid på mellommenneskelige forhold (49% kvinner vs. 28% menn, $p=0.03$), skatt og økonomi (63% kvinner vs. 45% menn, $p=0.04$), og pensjon og trygderettigheter (26% kvinner vs. 14% menn, $p=0.05$) (Figur 4-6). Tallene viser også at en større andel kvinner (64%) enn menn (50%) rapporterer at temaet "kjøpers eventuelle partner sin involvering i drifta" ble tatt opp under veiledning ($p=0.04$).

NLR og Bondelaget tilbyr eierskiftekurs over hele landet hvor begge generasjonene oppfordres til å delta. I tillegg finnes noe informasjon om eierskifter i landbruket på nett. Det er hovedsakelig artikler som tar for seg ulike tema knyttet til banktjenester, forsikringsselskap og landbruksorganisasjoner. Boka *"Eierskifte i landbruket"* (Aalling og Hallesby, 2022) som omhandler eierskifteprosessen, hevder å svare på de fleste spørsmålene som dukker opp av juridisk, økonomisk og mellommenneskelig karakter. Bokas omfang tilsier at den i større grad henvender seg til rådgivingsaktørene enn til kjøper og selger i eierskifteprosesser. Dette bekreftes også av rådgivingsaktørene vi snakket med i den kvalitative delen av undersøkelsen.

Som vist i 4.2.8 under Resultater, kan en digital plattform som samler råd og veiledning i forberedelsene til generasjonsskifteprosessen være til støtte, særlig for kjøper. Dette bekrefter innspill som kom gjennom forprosjektet «Rådgiving ved generasjonsskifte i landbruket - hvordan utløse gårdens samlede ressurser?» (Sollid-Bolås & Hovde, 2021) Her uttrykte flere at de hadde ønsket seg en «mal» eller «kokebok» hvor viktige tema og aktuelle problemstillinger som berører generasjonsskifte i familielandbruket ble belyst. Her burde ikke bare jus og økonomi belyses, men også forhold knyttet til det mellommenneskelige. En slik mal ville gjort det lettere å stille relevante spørsmål, og ta gode og mer langsiktige beslutninger knyttet til livsforhold og ressursutnyttelse på gården, mente de.

Støtte i sårbare situasjoner

Det er også et behov for at andre hjelpetjenester har kompetanse på de særegne forholdene i familielandbruket, med samliv mellom generasjonene, uklare arbeidsforhold og hvor bolig også er arbeidsplass. *Familievernkontor* har rapportert om kompliserte samlivsbrudd i landbruket og har etterspurt

kompetanse (Konferansen Å elske en bonde 2015). Vi kjenner ikke til at det finnes tilbud om meglings mellom generasjoner. Dette kan indikere mangel på kunnskap om de særegne utfordringene på gårdsbruket i offentlige tjenester, slik som for eksempel kommunale barne- og familierådgivingstjenester. En eldrepolitikk hvor målet er at de eldre i størst mulig grad skal bo hjemme får også konsekvenser for det enkelte gårdsbruk hvor generasjoner bor sammen. Arbeidskraften den eldre generasjonen deltar med fra starten av kan etter hvert endres til et omsorgsbehov, og gi krevende forhold for både den eldre og den yngre generasjonen. Det bør i rådgivingsprosessen også bevisstgjøres hvordan en boretett kan gi foreldregenerasjonen begrenset egenkapital ved et eventuelt framtidig ønske om boligkjøp for enklere alderdom. Dette er tema som bør belyses i generasjonsskifteprosessen. Det er behov for mer kunnskap på dette temaet for å understøtte den rådgiving som skal gis framover.

5.2 Arbeidstakeres rettigheter

Selv om ulønnet arbeidsbidrag fra kårfolk og andre familiemedlemmer ikke regnes som et forhold mellom arbeidstaker og arbeidsgiver, kan mange av disse arbeidsforholdene likevel ha fellestrekk med innleid arbeidskraft i landbruket. Dette kan synliggjøres med Driftsgranskninger i jord- og skogbruket (NIBIO, 2024, s. 11), hvor ubetalt arbeid utført av kårfolk eller andre utenom brukerfamilien i driftsregnskapet registreres som leid arbeid.

Spesialkjøring i driftsgranskningene i 2020 gjort i forbindelse med DistriktForsk-prosjektet "Rådgiving ved generasjonsskifte i landbruket – hvordan utløse gårdens samlede ressurser" (Sollid-Bolås & Hovde, 2021) viser at gårdsbrukenes utgifter til kår- og naturalytelser i tiårsperioden fra 2008-2018 gikk ned med 7 %, fra 35 prosent i 2008 til 28 prosent i 2018 (Sollid-Bolås & Hovde, 2021).

Gjennomgang av «Hovedtabell 7. Arbeidsforbruk pr bruk i fullverdige timer» fra Driftsgranskningene i jord- og skogbruket (NIBIO, 2025) viser at bidraget av ulønna arbeid (som stort sett handler om kårfolks bidrag (NIBIO, 2024, s. 25) i 2008 var på 164 timer per bruk, i 2008 var tallet 172, i 2016 var tallet 170, mens det i 2023 hadde økt til 230. Kårfolkets bidrag til landbruket har altså i rapporteringene økt fra 172 til 230 timer i snitt per bruk de siste 20 årene, en betraktelig økning. Funn fra den kvalitative delen av undersøkelsen indikerer en fortsatt nedgang i bruken av kårkontrakt. Vi har imidlertid ingen indikasjoner på at disse er blitt erstattet av andre formelle avtaler som regulerer lønn og andre ytelser mellom kjøper og selger. Dette kan tyde på at den økte arbeidsinnsatsen fra kårfolk godtgjøres i mindre grad.

Slik Bardalen et.al. (2020) beskriver, har norsk landbruk hatt utfordringer knyttet til sesongarbeidskraft, både når det gjelder lønn, helse, miljø og sikkerhet.

I hvilken grad denne typen arbeidsforhold i landbruket blir regulert, om rettfærdig lønn og ivaretagelse av helse, miljø og sikkerhet blir ivare tatt, og hvilke konsekvenser denne praksisen har for de som bidrar med ulønnet arbeid i landbruket, bør undersøkes nærmere.

5.3 Sosial rettferdighet

Likestilling

Likestilling på det enkelte bruk handler slik det beskrives i SAFA-regelverket om at det ikke skal være «kjønnsforskjeller med hensyn til ansettelse, godtgjørelse, tilgang til ressurser, utdanning og karrieremuligheter». For landbruket på overordnet nivå kan dette handle om å sørge for at strukturelle forskjeller ikke hindrer personers mulighet til å delta i primærproduksjonen eller å eie landbrukseiendom.

For det enkelte bruk vil en slik forståelse av likestilling også bety at alle involverte på et gårdsbruk, som er både bolig og arbeidsplass, skal gis like muligheter og rettigheter knyttet til arbeid på og utvikling av gårdsbruket. Tidligere forskning har vist at partners involvering har stor betydning for drifta av gården, og utgjør mer enn rent praktisk arbeid på gården (Almlid (red), 2013), og at forhold som arv, eierskap, utdanning og arbeidsfordeling på gården påvirker graden av involvering og deltakelse. Ved generasjonsskifte tas valg om hvem som skal eie og hvem som inkluderes i drifta. Valg som tas vil slik ha betydning både for likestillingen på bruksnivå, men trolig også gi føringer for den videre utviklingen av økonomien på bruket.

Samlivsform

Vår undersøkelse viser at sammenlignet med befolkningen totalt, lever flere gårdbrukere (80 prosent) i samliv i forhold til resten av befolkningen (64 prosent). 30 prosent av disse er samboende, noe som er 10 prosent høyere enn befolkningen generelt (Statistisk sentralbyrå, 2023). 25 prosent av dem har ikke samboerkontrakt, noe som gjør dem sårbare ved samlivsbrudd eller dødsfall. Rapporten *“Sivil status i landbruket. Ekteskap, samboerskap og skilsmisser”* (Follo & Haugen, 2010) viser at samlivsbrudd i landbruket er mer komplisert enn andre brudd både følelsesmessig, økonomisk og juridisk. Her beskrives hvordan det i landbruket er slik at hjem og arbeidsplass er knyttet sammen. Det er vanskelig å skille privatøkonomien fra næringsøkonomien, lønnsinntekter er ofte investert i drift, og store verdier ligger i driftsapparatet. For å kunne ivareta begge partenes interesser må landbrukspaar reflektere over en rekke spørsmål knyttet til avtaler som regulerer eiendoms- og formuesforholdene (ibid.). At samlivsformer og avtaler gis oppmerksomhet som en del av eierskifteprosessen ved generasjonsskifte vil bidra til bevisstgjøring og avklaringer som kan dempe usikkerhet og konflikt og bidra til større grad av likeverd i parforholdet.

Økonomi og prissetting

Økonomi har av opplagte grunner stor betydning i eierskifteprosessen i landbruket. Skatteregler, jus og lovverk er omfattende og komplekst, og prissetting av eiendommen er en viktig faktor. Det legger føringer for framtidig økonomi både for selger og kjøper, og slik vil denne verdissettinga ofte innebære motstridende interesser som skal ivaretas. Her skal gårdens driftsgrunnlag, med bygninger, dyr, maskiner, jord og skog vurderes (Rannem, 2014). Prisen må være i henhold til konsesjonsloven (§ 9 a), som sikrer at prisen på landbrukseiendommer er «samfunnsmessig forsvarlig» (Landbruksdepartementet, 2002). Verdien skal reflektere eiendommens driftsgrunnlag som gårdsbruk, og det tas noe hensyn til verdien som bosted (ibid.). Samtidig som kjøper ønsker en lav pris for å sikre sin økonomi, ønsker foreldrene en rettferdig kompensasjon for sitt livsverk som også er en anerkjennelse av arbeidet de har lagt ned i gården. Mange foreldre kan også være avhengige av inntekten fra salget for å finansiere sin egen pensjonisttilværelse, samtidig som man kan ønske sine egne barn en god start gjennom å tilby en lav pris.

Betydningen av de økonomiske forholdene ved eierskifte i familielandbruket gjenspeiles i flere av funnene i våre undersøkelser: hvilke rådgivingsaktører som blir mest brukt (fig. 5-3), hvilke tema som blir drøftet (fig. 5-4) og hvilke tema respondentene anbefaler at det bør brukes tid på i eierskifteprosessen.

Slik både åpen svarkategori i spørreundersøkelsen (4.2.7) og de kvalitative funnene våre viser (4.1), poengteres betydningen av realisme i de økonomiske kalkylene ved eierskifte. Respondentenes svar kan tolkes dithen at de i kjøpsprosessen er blitt presentert for tall og forutsetninger som har vært for optimistiske. Den krevende økonomien i landbruket generelt gjør at marginene i utgangspunktet er små,

og manglende realisme kan gi store konsekvenser for økonomi og arbeidsbelastning, noe som igjen kan påvirke både HMS i arbeidshverdagen og familielivet. I en presset arbeidshverdag kan også manglende forventnings- og rolleavklaringer for foreldregenerasjonen deltakelse være en kime til konflikt.

Å innhente en landbrukstakst er ikke et krav, men som vi ser i figur 5-8, innhentet de fleste (84,5 prosent) i vår undersøkelse landbrukstakst før eierskiftet. Det er to hovedgrunner til at gårdens verdi bør fastsettes ved en takst. For det første gir det et best mulige utgangspunkt for å skape enighet og forståelse i familien for hva som er reelle verdier. I tillegg handler det om å synliggjøre eiendommens objektive verdi overfor skattemyndigheter, kartverk og med tanke på finansiering (Landkreditt, 2025). Men takseringen er en kostnad i forbindelse med overdragelsen, og det kan være en grunn til at noen velger det bort. Det kan også hende at kjøpesum er satt og at en ikke har behov for å synliggjøre de reelle verdiene.

I lys av SAFA-rammeverket vil prissetting ved eierskifte innebære å sikre en rettferdig fordeling av verdier blant familiemedlemmer, slik at alle føler seg rettferdig behandlet og konflikter unngås. Det er også viktig at den nye generasjonen får tilgang til nødvendige ressurser for å drive gården videre på en bærekraftig måte, både økonomisk og kunnskapsmessig. Involvering og deltakelse av alle familiemedlemmer i prosessen kan bidra til en mer rettferdig og transparent prosess, som styrker familiens samhold. Samtidig bør prissettinga ta hensyn til gårdens langsiktige bærekraft, slik at den forblir en levedyktig virksomhet for fremtidige generasjoner. Dette er viktig for bærekraften på det enkelte bruk, men vil på samfunnsnivå bidra til sosial bærekraft og rettferdighet i landbruket.

Eierskap

Rapporten «*Skal – skal ikke? Om avtaler og samlivsbrudd i landbruket*» (Follo et al., 2012) viste at de fleste landbrukspar ikke hadde avtaler som regulerte deres formuesforhold. Videre viste undersøkelsen fra 2012 at 71 prosent av landbruksparene var gift, men at en relativt liten andel (11 prosent) gifte landbrukspar hadde skrevet ektepakt. En analyse av ektepaktene viste at ektepaktene først og fremst var opprettet for å sikre den ene parten særeie på gården, og ikke for å sikre tilgiftet ektefelle bedre rettigheter. Ekteskapsloven regulerer i stor grad hvordan deling skal skje ved skilsmisse, og samboende landbrukspar er i mye større grad enn andre samboende avhengig av skrevne avtaler for å sikre den enkeltes interesser. Folloes undersøkelse viste videre at 12 prosentene var samboere hvorav de fleste (60 prosent) *ikke* hadde samboeravtale, og at mange kviet seg for å ta opp spørsmål omkring økonomiske avtaler. Det var også stor usikkerhet omkring regelverket og hvilke rettigheter en har (ibid.).

I vår spørreundersøkelse oppgir 60 prosent av respondentene at de har særeie (Figur 5-1) og blant disse **er 22 prosent samboer uten kontrakt**, og 12 prosent gift uten ektepakt. 25 prosent av alle som svarte på vår undersøkelse oppgir at de er gift med ektepakt. Det kan altså se ut til at bruken av ektepakt i vår undersøkelse har økt sammenlignet med undersøkelsen fra 2012 (fra 11 til 25 prosent). For samboerkontrakter er også tallet økt, fra 11 til 22 prosent. Det er likevel fremdeles svært mange landbrukspar som ikke har avtaler som regulerer formuesforholdet.

Landbrukets høye andel særeie og ektepaktens innretning kan forklares med at samlivsbrudd blir sett på som en trussel mot gårdens økonomiske bærekraft, og at særeie opprettes for å hindre at gården tappes for kapital ved et samlivsbrudd, slik undersøkelsen «Rådgiving ved generasjonsskifte i landbruket - hvordan utløse gårdens samlede ressurser?» viste (Sollid-Bolås & Hovde, 2021). Samtidig er partnere potensielle bidragsytere i form av arbeidskraft, kompetanse og lønnsinntekt fra arbeid utenom gården. Partners

involvering har stor betydning, og involvering kan bety mer enn rent praktisk arbeid på gården. Forhold som arv, eierskap, utdanning og arbeidsfordeling på gården påvirker grad av involvering og deltakelse. (Almlid (red), 2013). Almlid et al sier i sin rapport at kvinnelige eiere hadde mannlige partnere som i større grad deltok i drifta, mens mannlige eiere hadde partnere som i større grad hadde ansettelsesforhold utenfor gården. Dette viser hvordan tradisjonell arbeidsfordeling mellom kjønnene setter mannlige gårdbrukere uten eierskap i en sårbar posisjon, ved at de risikerer å miste både bolig og arbeid ved et samlivsbrudd (ibid.). For de kvinnelige partnerne som i utgangspunktet ikke er tiltenkt noen plass i drifta av gården, vil det å eie gi en posisjon og mulighet til å finne sin plass og gi rettigheter knyttet til økonomiske bidrag.

Stortingsmeldingen *Endring og utvikling – en fremtidsrettet jordbruksproduksjon*, peker på at mangfoldet er en forutsetning for og et resultat av landbruk over hele landet. Økt verdiskaping skal sikres blant annet gjennom innovasjon og lønnsom utnyttning av gårdens samlede ressurser. Det er viktig for en positiv utvikling i næringen at både kvinner og menn etablerer seg som aktive næringsutøvere i landbruket (Meld.St. 11 (2016–2017)). Almlid ((red), 2013) viste at partner var mer eller mindre involvert på de fleste bruk. Det å ha planer om å utvikle en tilleggsnæring på gården hang i større grad sammen med at partner er involvert i gårdsdrifta gjennom daglige beslutninger og ledelse, langsiktig planlegging og investeringsbeslutninger og føring av regnskap, og i mindre grad henger sammen med arbeidsinnsats på bruket i antall arbeidstimer (ibid.). En praksis hvor bare den ene parten eier gården kan være et hinder for denne utviklingen.

Kår

Kårrettigheter var det gamle bondesamfunnets pensjonsordning⁸. Selv om pensjonsforholdene i landbruket er svært endret det siste århundret, er kårtytelser fremdeles vanlig i forbindelse med generasjonsskifte i landbruket. Våre informanter påpeker at bruken av kårkontrakter er i endring, og at avtaler om rett til tjenester og naturalia er ikke lenger vanlig. Dette er i tråd funn fra rapporten «Rådgiving ved generasjonsskifte i landbruket - hvordan utløse gårdens samlede ressurser?» (Sollid-Bolås & Hovde, 2021) som med tall fra spesialkjøring i Driftsgranskingene i landbruket viste at 35 prosent av brukerne hadde kårutgifter i 2008, mens bare 28 prosent av brukerne hadde kårutgifter i 2018. Det er i undersøkelsen ikke kommet fram informasjon om at disse er erstattet av andre former for avtaler, men dette bør undersøkes nærmere.

Bruken av kår, og hvordan kåravtalene utformes ved eierskifte, er etter vår oppfatning av stor betydning både for kjøper og selger. Kåravtaler skal med dagens levealder gjerne gjelde i flere tiår, og det er vanskelig å se for seg hvordan arbeidssituasjon, helsesituasjon for gårdens beboere og offentlig tjenestetilbud vil se ut i framtida. En kårkontrakt vil også ha konsekvenser for verdien av eierskap for den eldre generasjonen. Om ikke den eldre generasjonen har noe å selge for å skaffe seg en mer aldersvennlig bolig ved behov, kan dette bli en ekstra belastning for både den eldre og den yngre generasjonen. Dette er også forhold som bør tas opp i en overdragelsesprosess.

⁸ <https://www.norgeshistorie.no/kilder/grunnlov-og-ny-union/K1307-k%C3%A5rkontrakt.html> Norgeshistorie.no, Universitetet i Oslo.

5.4 Helse, miljø og sikkerhet

I SAFA-rammeverket omhandler temaet helse, miljø og sikkerhet, en «sikring av et arbeidsmiljø som ivaretar psykisk og fysisk helse.» Rammeverket beskriver dette videre gjennom undertemaene «trygt arbeidsmiljø og helsetjenester for ansatte» og «folkehelse». Slik Bardalen et al. (2020) beskriver i sin bearbeiding, er psykisk helse i økende grad viktig i det norske landbruket, der strukturendringer har ført til at man ofte jobber alene. Dette er ikke inkludert i det opprinnelige SAFA-rammeverket, men i norsk sammenheng er dette meget relevant. Arbeid i landbruket innebærer lange arbeidsdager og fysisk krevende oppgaver. I tillegg må bønder håndtere ukontrollerbare faktorer som store mengder nedbør, lange tørkeperioder, markedsendringer og politiske rammebetingelser og reguleringer. Arbeidssituasjon og inntekt er avhengig av disse ytre faktorene som bonden er prisgitt, og det kan være psykisk krevende å håndtere. I tillegg er landbruk en av de mest utsatte næringene for arbeidsskadedødsfall, med nesten en fjerdedel av alle arbeidsrelaterte dødsulykker i Norge (Arbeidstilsynet, 2024).

De siste 30 år er det utviklet en egen tjeneste for å ivareta helse, miljø og sikkerhet i landbruket. Denne ivaretas av Norsk landbruksrådgivning, som tilbyr rådgivning og kartlegging av arbeidsmiljøet på gården for å forebygge skade og ulykker. Her er det gjort et arbeid for å utvikle landbrukets HMS-tjenester som ivaretas av *regionale bedriftshelsetjenester* og som har hovedvekt på forebygging av ulykker på gården. Forsikringsselskapene har også fokus på HMS i landbruket for å bidra til å redusere antallet uønskede hendelser i landbruksnæringen. Gjensidige har utviklet en HMS-håndbok⁹ som presenterer de viktigste faremomentene som finnes på en gård og en del av de tiltakene du bør gjøre for å unngå at det oppstår skader eller ulykker. Det er ikke fokus på konflikt og konflikthåndtering i slike manualer.

I tillegg til fokus på ulykker og fysiske belastninger er det blitt mer oppmerksomhet om betydning av den psykiske helsen i bondeyrket, men da med fokus på bonden. Tidligere forskning viser at bønder har dårligere psykisk helse sammenlignet med andre yrkesgrupper. Det hevdes også at bønders arbeidsforhold og psykiske helse har blitt noe svekket de siste 30 årene i Norge. For å sikre en aktiv, sosial og økonomisk bærekraftig landbrukssektor, er kunnskap om bønders mentale helse og hva som kan forebygges og styrke den svært viktig (Logstin et al., 2023).

Fra den kvalitative datainnsamlingen kom det innspill om behov for en «nødtelefon for landbruket». Dette har landbrukets organisasjoner allerede forsøkt å gjøre noe med, gjennom etablering av nettstedet «Godt Bondevett»¹⁰, Norges Bondelag sin nettside om psykisk helse i landbruket.

Som en del av rådgivningen ved generasjonsskifteprosessen kan gjennomføring av en SWOT-analyse sammen med kjøper og selger være et virkemiddel for bevisstgjøring av ulike typer risiko knyttet til de ulike sidene av drifta på gården. Vi er spesielt opptatt av fordeler og ulemper ved å velge å bo flere generasjoner sammen og har sammenstilt et eksempel her i figur 5-1.

⁹ <https://www.gjensidige.no/files/bedrift/HMS-h%C3%A5ndbok%20Landbruk%202022.pdf> «En trygg arbeidsplass. HMS-håndbok for landbruket»

¹⁰ <https://godtbondevett.no/> Godt Bondevett En nettside om psykisk helse i landbruket. «Norges Bondelag sin nettside om psykisk helse i landbruket, og er utviklet i samarbeid med Mental Helse Ungdom, Norsk Landbruksrådgivning, Norsk Bonde -og Småbrukarlag, Norsk Landbruksamvirke, Norges Bygdeungdomslag, Nortura og Ruralis. Nettstedet er finansiert ved hjelp av sentrale bygdeutviklingsmidler og Extrastiftelsen.»

Figur 5-1 Eksempel på bruk av SWOT-analyse i generasjonsskifteprosessen i et tilfelle hvor kjøper og selger ønsker å bo på gården og dele tun

Styrker	• Dyrehelse: flere mennesker som følger med på dyrevelferden • Kompetanse: Erfaring og stedbunden kunnskap overføres mellom generasjonene. • Arbeidskraft og bedre balanse mellom arbeid og fritid: Økt kapasitet for ekstra arbeidsinnsats i driften og i familielivet	• Flere interessenter å ta hensyn til på gården • Reduserte leieinntekter fra kårbolig	Svakheter
Muligheter	• Selgers arbeidskraft – kort og lang sikt: selger kan bidra ved krevende perioder i drifta • Livskvalitet for den eldre generasjon: deltakelse i gårdsdriften kan gi sosial støtte til kjøper og livskvalitet og verdighet for selger	• Svakere innovasjonsgrad: større sjans for å fortsette driften som forrige generasjon, og mindre sjanse for å tørre å tenke nytt • Familiekonflikter: Manglende avklaringer for konfliktløsning kan føre til arbeidsmiljøproblemer og helseproblemer • Sykdom og ulykker (psykisk og fysisk): Helseproblemer hos selger som medfører omsorgsbehov fra familie kan redusere arbeidskapasiteten.	Trusler

5.5 Deltakelse og styringsmessig bærekraft på makro- og mikronivå i landbruket

En internasjonal litteraturgjennomgang av 128 forskningsartikler i 2023 identifiserte 36 relevante indikatorer for sosial bærekraft i landbruks- og matsektoren. Den viser at tilgang til vann, likestilling og *medvirkning* blir stadig viktigere i vurderingen av den sosiale bærekraften i landbrukets matvaresystemer (Sannou et al., 2023). Medvirkning innebærer at alle relevante interessenter, inkludert lokalsamfunn, sivilsamfunnsorganisasjoner, og andre aktører, skal ha mulighet til å delta i beslutningsprosesser som påvirker dem. Dette er essensielt for å sikre at ulike perspektiver og behov blir tatt hensyn til, og for å fremme rettferdige og bærekraftige løsninger.

På makronivå har vi i Norge gode styringsmessige og institusjonelle forutsetninger for å drive utviklingen i bærekraftig retning i norsk landbruk. Norske forvaltnings- og beslutningsprosesser har lovregulerte krav til innsyn og inkludering av lokalsamfunn. Dette har bidratt til at landbrukspolitikken ikke bare tar hensyn til økonomiske og miljømessige aspekter, men også sosiale og kulturelle dimensjoner og lokale utfordringer og behov. Historisk sett har norsk landbrukspolitikk også vært basert på samarbeid og dialog mellom ulike aktører. Bardalen et al. (2020) viser også til at transparens og ansvarlighet i norsk landbruksstyring, med åpenhet i beslutningsprosesser og ansvarlighet for implementering av politikk, har bidratt til å bygge tillit mellom myndigheter og bønder. Norsk landbrukssektor kjennetegnet av sterk politisk styring og et omfattende økonomisk, juridisk og administrativt virkemiddelsystem. Dette inkluderer jordbruksforhandlingene, hvor bønder og myndigheter forhandler om økonomiske rammebetingelser og støtteordninger. Denne prosessen sikrer at bøndenes stemmer blir hørt og at deres behov og utfordringer blir tatt i betraktning (ibid.).

Myndighetene har et særlig ansvar for å tilrettelegge for at styringsmessig bærekraft kan implementeres på alle nivåer i landbruket, også på primærproduksjonsnivå. Dette kan skje gjennom tiltak og ordninger for videreutvikling av veilednings- og rådgivingsapparatet som innebærer en implementering av SAFA-rammeverket som verktøy i rådgivingen. Generasjonsskifteprosessen er slik en mulighet for økt

styringsmessig bærekraft på det enkelte bruket og på systemnivå, gjennom å legge til rette for medvirkning for alle relevante aktører. For å implementere og rapportere på bærekraftsmål på gårdsnivå, kan SAFA-rammeverket tilpasses og integreres med eksisterende verktøy og systemer som allerede er i bruk på gården, som husdyrkontroller og KSL (Kvalitetssystem i landbruket). Dette kan gjøres ved å implementere styringsdimensjonens måleindikatorer knyttet til bedriftsetikk, ansvarlighet, deltakelse, rettssikkerhet og helhetlig forvaltning.

SAFA-regelverket kan også være et nyttig verktøy for å synliggjøre hvilke stemmer som blir hørt i landbrukets medvirkningsprosesser. Som eksempel kan nevnes at eierskap på det enkelte bruket ofte avgjør hvem som blir involvert og får innflytelse på utvikling av landbruket gjennom landbrukets organisasjoner og forhandlingsinstituttet. Slik får deltakelse på mikronivå betydning også på makronivå.

Å utvikle SAFA -til norske forhold vil være en slik utviklingsprosess som krever en mangfoldig medvirkning. Tradisjonen med kunnskapsdeling og samarbeid mellom forskningsinstitusjoner, myndigheter og bønder har vært viktig for å fremme innovasjon og bærekraftig praksis i landbruket. Samarbeidet har gjort det mulig å utvikle og implementere nye løsninger som støtter bærekraftig utvikling. Dette er et viktig grunnlag også for kunnskapsbygging om generasjonsskifteprosessene og videreutvikling av det brede spekteret av rådgivingsaktører som kan tilby tjenester i forbindelse med generasjonsskifte i landbruket.

6 Oppsummerende konklusjoner og anbefalinger.

Generasjonsskifte er en kompleks prosess som involverer både økonomiske, juridiske og mellommenneskelige aspekter. Vi har i denne rapporten undersøkt generasjonsskifte i familielandbruket i Trøndelag, med særlig fokus på kjøper og selgers erfaringer med rådgivning i prosessen. Vi har sett spesielt på hvordan ulike elementer i generasjonsskifteprosessen blir håndtert i generasjonsskifteprosesser hvor en rådgivningstjeneste har vært involvert. Gjennom en kombinasjon av kvalitative og kvantitative metoder har vi fått innsikt i hvordan dagens rådgivningstjenester fungerer, hvilke utfordringer som oppstår, og hvilke forbedringsområder som finnes. Vår problemformulering har vært:

Hvordan kan generasjonsskifteprosessen påvirke bærekraften i landbruket?

Med utgangspunkt i de menneskelige ressursene på gården har vi i denne drøftingen valgt å fokusere spesielt på sosial bærekraft, som ofte blir oversett i landbruket. Ved å belyse den sosiale dimensjonen i bærekraftbegrepet ønsker vi å bidra til en mer helhetlig forståelse av hva bærekraft i landbruket faktisk betyr. For drøfting av hvordan bærekraft i landbruket er relevant også i generasjonsskifteprosesser på gårdsnivå har vi tatt utgangspunkt i Bardalen et al. sin tolkning av SAFA-rammeverket. Selv om bærekraft omfatter økonomiske, miljømessige og sosiale forhold kan enkeltindikatorer innen en av områdene være nyttige for å vurdere bærekraften i ulike praksiser. Analysen kan tjene som et eksempel på hvordan sosial bærekraft kan ivaretas.

Fra vår gjennomgang vil vi særlig trekke fram følgende:

- Arbeidet har vist at **SAFA-rammeverket er et anvendelig verktøy** som også egner seg for en analyse av denne typen. Rammeverkets temaer og undertemaer gjør at vi tvinges til å tenke gjennom en del dimensjoner ved arbeids- og levevilkår i landbruket som ofte overses. SAFA-rammeverket hjelper oss i en slik sortering, og gjør det tydeligere at dette er elementer som har betydning – hver for seg, men også samlet, forstått som sosial bærekraft.
- **De sosiale og mellommenneskelige aspektene ved generasjonsskifte bør adresseres tidlig i generasjonsskifteprosessen**, og inngå som en del av HMS-arbeidet på det enkelte bruk. Manglende forventningsavklaringer og reguleringer av forholdet mellom generasjonene gir økt risiko for konflikt, med følger for både arbeidssituasjonen og familielivet. Konflikt tar mental kapasitet, og kan slik få følger for både drifta på gården, og fysisk og psykisk helse hos bonden og alle involverte på gården. I første omgang gir dette redusert bærekraft på det enkelte bruk, og kan samlet sett gi redusert bærekraft i landbruket.
- Slik det fremheves i SAFA-rammeverket er deltakelse og medvirkning avgjørende for den sosiale bærekraften. En operasjonalisering av rammeverket tilpasset norske forhold og anvendt på gårdsnivå gjennom landbrukets rådgivningstjenester kan bidra til generasjonsskifteprosesser som sikrer **bred medvirkning og involvering av alle parter som berøres av eierskiftet**. Det kan også bidra til å synliggjøre hvilke stemmer som blir hørt i medvirkningsprosesser i landbrukets organisasjoner, hvor eierskap ofte avgjør hvem som får innflytelse.

- Undersøkelsen viser at **de mest brukte rådgivningstjenestene i eierskifteprosessen er private rådgivere, banker og regnskapsførere**. Dette er aktører med høy kompetanse på økonomisk og juridiske forhold som spiller en viktig rolle i generasjonsskifteprosessen. Selv om mange av disse gjennom erfaring har bygd kompetanse på mellommenneskelige forhold, er ikke dette aktører med fagkompetanse for rådgivning rundt relasjoner og samliv. Det er derfor et behov for å utvikle rådgivningstjenestene og bygge fagkompetanse for å også ta inn de mellommenneskelige aspektene som et generasjonsskifte i landbruket handler om. Dette vil bidra til å understøtte rådgivningen som gis i generasjonsskifteprosessen og sikre livskvalitet og bærekraft på gårdsbruket.
- Det er **viktig at det finnes hjelpetjenester som har kompetanse på de særegne forholdene i familielandbruket**. Det er behov for bevisstgjøring om og økt kompetanse på hvordan eierskap, bolig som arbeidsplass, samliv mellom generasjonene, lange arbeidsdager og krevende arbeidsforhold får betydning for samliv, livskriser og familiekonflikter i landbruket. Her kan særlig nevnes kommunenes **familierådgivingstjenester**, en viktig førstelinjeinstans ved samlivsutfordringer.
- Det er ofte tidligere eier som tar initiativ og ledelse i eierskifteprosessen, og det kan være **behov for å styrke kjøpers rolle og tilgang til informasjon**. Her kan en digital veileder være et hjelpemiddel i forberedelsene til eierskifteprosessen. En digital veileder kan samle råd og veiledning, med liste over viktige dokumenter og hvor disse skal sendes, hvilke andre ting som må ordnes, abonnementer som er viktige å få på plass, og oversikter over hvilke instanser og aktører som kan bistå i eierskifteprosessen. Her bør også de mellommenneskelige aspektene løftes fram, med oversikt over viktige tema som bør belyses, hvem som bør involveres i prosessen, forslag til hvordan vanskelige spørsmål kan luftes og hvordan viktige forventningsavklaringer kan gjennomføres. Her bør det også ligge forslag til avtaler som regulerer de vanligste konfliktområdene etter eierskifte.
- Til tross for en nedgang i utgifter til kår- og naturalytelser, viser undersøkelsen at **foreldregenerasjonens bidrag til gårdsdriften er betydelig**. Dette gjelder både **gjennom ulønnet arbeid i drifta**, men også gjennom **omsorgsoppgaver og annen hjelp på gården**. I perioden fra 2008 til 2018 har andelen gårder med kårutgifter gått ned, mens mengden ulønnet arbeid har økt fra 172 timer i 2002 til 230 timer i 2022 (NIBIO, 2002-2024). Dette er arbeidskraft som har høy kompetanse relatert til det enkelte bruk. Foreldregenerasjonens bidrag har slik fortsatt stor betydning, ikke bare for det enkelte bruk, men også samlet for landbruket. I tillegg bidrar foreldregenerasjonen med barnepass, tilsyn av dyr, hagearbeid og annet forefallende arbeid som ikke er direkte tilknyttet gårdsdrifta. Dette bidraget gir avlastning og frigir kapasitet for inntektsgivende arbeid for gårdbrukeren, men mangler anerkjennelse både på gårds- og samfunnsnivå. Slik SAFA-rammeverket har operasjonalisert sosial bærekraft, har alle – uavhengig av formell status – rett til rettferdige og trygge arbeidsvilkår. Vi trenger mer kunnskap om de sosiale og økonomiske konsekvensene av dette ulønnede arbeidet, samt hvordan det påvirker helse, miljø og sikkerhet i landbruket.
- **Eierskap** er en viktig forutsetning for et likestilt landbruk hvor både kvinner og menn etablerer seg som aktive næringsutøvere. Vi har ingen full oversikt hvem som eier jord og skog i Norge i dag, men vet at andelen kvinnelige kjøpere har økt, og i 2022 var på 39%. (Tabell 4-2: *Kjønnsfordeling for nye eiere ved eierskifte for landbrukseiendommer i Trøndelag og Norge**). Ved generasjonsskifte tas valg om hvem

som skal eie og hvem som inkluderes i drifta. Vi har vist at samlivsbrudd blir sett på som en trussel mot gårdens økonomiske bærekraft, og at mange velger særeie for å hindre at gården tappes for kapital (Sollid-Bolås & Hovde, 2021). Dette må veies opp mot at partnere er potensielle bidragsytere i form av arbeidskraft, kompetanse og lønnsinntekt fra arbeid utenom gården. Valget som tas med tanke på eierform vil ha betydning for medvirkning og deltakelse på bruksnivå, og trolig også gi føringer for den videre utviklingen av økonomien på bruket, og for deltakelse i landbrukets organisasjoner og medvirkning i utvikling av landbruket generelt. Vår undersøkelse viser at en større andel kvinner (64%) enn menn (50%) tar opp temaet "kjøpers eventuelle partner sin involvering i drifta" under veiledning ($p=0.04$) (Figur 4-6). Vi anbefaler at både avtaler som regulerer formuesforholdet og involvering av partner i drifta blir faste tema i rådgivningen ved generasjonsskifte.

- **Økonomisk og miljømessig bærekraft** er i stor grad faktiske og reelle størrelser som rådgivningsapparatet kan håndtere gjennom verdifastsettinger og dokumentasjon. Disse reguleres av lovverk og regler. Mye av det vi sorterer som sosial bærekraft er også regulert, men blir gjerne nedprioritert i rådgivninga. Våre data tilsier at dette er tema som ikke er en stor nok del av prosessen, og at man i ettertid ønsker at dette ble håndtert på en mer strukturert måte.

Oppsummert viser undersøkelsen at **rådgivningstjeneste i landbruket kan videreutvikles gjennom en systematisk tilnærming til sosial bærekraft**. Den sosiale bærekraften har så langt fått lite oppmerksomhet i landbruket, men er særlig relevant i generasjonsskifteprosessen.

SAFA-rammeverket sin operasjonalisering og bruk av indikatorer for kartlegging av sosial bærekraft kan være et anvendelig verktøy i et slikt utviklingsarbeid. Rammeverket viser hvordan den sosiale bærekraften kan ivaretas og styrkes gjennom å ivareta grunnleggende menneskelige behov, sikre rettferdig fordeling av ressurser og muligheter, og skape trygge og rettferdige arbeidsforhold.

Implementeringen av SAFA-rammeverket i rådgivningstjenestene vil kreve tilpasning til norske forhold og utvikling av spesifikke verktøy og indikatorer for å måle og forbedre bærekraften i generasjonsskifteprosesser. Dette bør gjøres gjennom bred medvirkning fra alle relevante aktører, inkludert forskningsinstitusjoner, myndigheter og bønder (Bardalen, et al., 2020). Ved å bygge på tradisjonen med kunnskapsdeling og samarbeid i norsk landbruk, kan man utvikle og implementere nye løsninger som støtter bærekraftig utvikling og sikrer at generasjonsskifteprosesser bidrar til å styrke landbruket på sikt.

I tabellen på neste side har vi oppsummert hvordan rådgivningsprosessen kan innrettes etter SAFA-rammeverket for å ivareta og styrke sosial bærekraft i generasjonsskifteprosesser, og hvor vi i tredje kolonne presiserer hva dette innebærer for aktører i rådgivningsapparatet.

Tabell 6-1: Dimensjoner i sosial bærekraft – hvordan kan SAFA benyttes i generasjonsskifteprosessen

Dimensjoner ved sosial bærekraft (vår bearbeiding)	Definisjon (bearbeidet fra Bardalen og co)	Generasjonsskifteprosessen må ivareta følgende:
Anstendige levekår	Livskvalitet: Personers egen livssituasjon oppleves som god og trygg. Ordninger fra myndigheter og andre styringsaktører støtter opp under dette.	Still spørsmål rundt økonomi, boforhold, eierskap, arv, konflikthåndtering og bruksrett.
	Kapasitet for utvikling: Personer har mulighet for faglig utvikling som ivaretar kunnskapsbehov for dagens og fremtidens oppgaver i virksomheten.	Hvordan kan ny eier sikre tilgang til riktig kunnskap?
	Støtte i sårbare situasjoner: Systemer er på plass og tilstrekkelige i den grad at problemer i livssituasjon skapt av sykdom eller andre ekstraordinære situasjoner ikke truer virksomheten.	Skap gode avtaler og tydelige avklaringer. Sørg for tilgang til støtte eller etabler en arena for å håndtere konflikter både i parforhold og i storfamilien.
Likhet, likeverd og likestilling:	Rettferdighet og inkludering er styrende for hvordan ressurser fordeles, muligheter gis og beslutninger tas. Strukturelle forskjeller hindrer ikke personers mulighet til å delta i primærproduksjonen.	Ta ansvar for at alle som blir berørt involveres og høres. Sørg for ivaretagelse av rettigheter, muligheter for eierskap og deltakelse.
Anstendig arbeidsliv/Helse, miljø og sikkerhet	Sikring av et arbeidsmiljø som ivaretar psykisk og fysisk helse.	Skap en god prosess hvor spørsmål rundt økonomi, boforhold, eierskap, arv, konflikthåndtering og bruksrett er håndtert på en god måte.

7 Videre forsknings- og utviklingsbehov

- **Forbedring av generasjonsskifteprosessen gjennom videreutvikling av rådgivingstjenestene.**

Det er behov for videre forskning på hvordan generasjonsskifteprosesser og rådgivingstjenester kan forbedres, med særlig fokus på mellommenneskelige forhold og sosial bærekraft. Vi trenger mer kunnskap for å kunne tilby tilpasset veiledning som møter brukernes behov. Det er også nødvendig å undersøke hvordan det offentlige hjelpeapparatet, som bistår i livskriser og familierådgivning kan få økt forståelse for de særegne forholdene i familielandbruket.

- **Eierskap og boforhold.**

Vi trenger mer kunnskap om hvordan ulike boformer og eierskapsmodeller påvirker bærekraften i landbruket, og hvordan valg av en- eller to-generasjonsløsninger påvirker utviklingen på det enkelte bruk og for landbruket som helhet. Vi vet lite om hvorfor 19 prosent (Figur 2-1) av selgerne flytter fra gården og hvilke vurderinger som ligger til grunn for dette valget.

- **Anstendig lønn og arbeidsforhold i landbruket.**

For å sikre rettferdige og trygge arbeidsforhold i landbruket er det nødvendig med videre forskning på ulønnet arbeidsbidrag fra kårfolk og familiemedlemmer. Hvilke sosiale og økonomiske konsekvenser har ulønnet arbeid fra familiemedlemmer i landbruket, både på mikro- og makronivå?

- **Bruk av kårkontrakter og prissetting i lys av demografi og eldrepolitikk.**

Bruken av kårkontrakter er i endring, og hvordan disse utformes ved eierskifte har stor betydning både for kjøper og selger og må ses opp mot dagens levealder og hvordan offentlig tjenestetilbud vil se ut i framtida. En kårkontrakt vil ha konsekvenser for verdien av eierskap for den eldre generasjonen. Om ikke den eldre generasjonen har noe å selge for å skaffe seg en mer aldersvennlig bolig ved behov, kan dette bli en ekstra belastning for både den eldre og den yngre generasjonen. Dette er problemstillinger som bør belyses nærmere i tida som kommer.

- **Eierskap i landbruket – bruk av ektepakt, særeie mm.**

Vi vet at eierskap er en forutsetning for likestilling, medvirkning og deltakelse i landbruket, men vi har ikke statistikk over hvem som eier jord og skog i Norge med tanke på f.eks. alder og kjønn. En eldre rapport: «Skal – skal ikke? Om avtaler og samlivsbrudd i landbruket» (Follo et al., 2012) viste at de fleste landbruksparene ikke hadde avtaler som regulerte deres eier- og formuesforhold. Videre viste undersøkelsen fra 2012 at 71 prosent av landbruksparene var gift, men at en relativt liten andel (11 prosent) hadde skrevet ektepakt og at disse først og fremst var opprettet for å sikre den ene parten særeie på gården. Landbruksparene er i mye større grad avhengig av skrevne avtaler for å sikre den enkeltes interesser. Hvordan er dette i dag?

- **Operasjonalisering av SAFA-rammeverket til norske forhold.**

Slik fagrapporten "Bærekraft i det norske matsystemet: Kriterier for bærekraftig produksjon" (Bardalen, et al., 2020) understreker, er det behov for å operasjonalisere og tilpasse SAFA-rammeverket for norske forhold. Dette inkluderer utvikling av nasjonale indikatorer og kriterier som reflekterer norske miljømessige, økonomiske og sosiale forhold. En slik tilpasning kan, gjennom bred medvirkning i arbeidet, bidra til implementering av rammeverkets indikatorer som verktøy for å sikre bærekraftig utvikling i norsk landbruk.

8 Referanser

- Almaas, H. E. (2017). *Investeringer i landbruket: En evaluering av de fylkesvise bygdeutviklingsmidlenes effekt og måloppnåelse* (Rapport nr. 5/2017). RURALIS – Institutt for rural- og regionalforskning. Hentet fra https://ruralis.no/wp-content/uploads/2018/01/r5_17-investeringer-i-landbruket-h-e-almaas-1.pdf
- Almli, M. & Hovde, K. (2013). Partners involvering og betydning for drift, tilleggsnæring og motivasjon på gårdsbruket, I Almli (red), M. (2013). *Er bonden alene? Betydningen av ektefelle/partners involvering på gårdsbruk*. Rapportnr. 7/2013, KUN - Senter for kunnskap og likestilling, NILF og Senter for bygdeforskning. S. 39-59.
- Andgard, A., Eldby, H., Hillestad M.E., og Klem, L. (2009). Rekruttering til landbruket. Odelsbarns holdninger til overtakelse av gård. Rapport 2 -2009, Landbrukets Utredningskontor.
- Arbeidstilsynet (2024). Statistikk over arbeidsskadedødsfall *Arbeidstilsynet.no*. Hentet fra: <https://www.arbeidstilsynet.no/om-oss/statistikk/arbeidsskadedødsfall/>
- Bardalen, A., Skjerve, T.A., Olsen, H.F. (2020). Bærekraft i det norske matsystemet. Kriterier for norsk matproduksjon. NMBU, Ås. ISBN 978-82- 575-1788-5.
- Brodin, J. K. (2021). *Debatten om bærekraftig matproduksjon i Norge: snever, villedende og forvirrende*. Hentet fra <https://www.nibio.no/nyheter/snever-villedende-og-forvirrende>
- FAO (2014). *Sustainability assessment of food and agriculture systems: Guidelines (Version 3.0)*. Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- FN-sambandet (2024). Om FNs bærekraftsmål..Hentet fra: <https://fn.no/om-fn/fns-baerekraftsmaal> Sist oppdatert 01.02.2024
- Follo, G., & Haugen, M. (2010). *Sivil status i landbruket. Ekteskap, samboerskap og skilsmisser*. Rapport 3/10. Trondheim: Ruralis – Institutt for Rural- og regionalforskning.
- Follo, G., Haugen, M., & Logstein, B. (2012). *Skal – skal ikke? Om avtaler og samlivsbrudd i landbruket*. Trondheim: Bygdeforskning.
- Gloppen, K. (2020). *HRM i norsk arbeidsliv*. Cappelen Damm.
- Grimsø, R. E. (2005). *Personaladministrasjon: Teori og praksis* (4. utg.). Gyldendal Akademisk.
- Hovde, K (2014). *Rapport fra pilotprosjektet. Likestilling og mangfold i Steinkjerlandbruket 2011-13*. Likestillingssenteret KUN.
- Jacobsen, D. og Thorsvik, J. (2008). Hvordan organisasjoner fungerer. Fagbokforlaget.
- Landkreditt (2025). Verdsetting. Hentet fra <https://www.landkredittbank.no/landbruksokonomene/generasjonsskifter-eierskifter/verdsetting/>
- Logstein, B., Winsvold, A., Arnes, H., & Hvaleby, B. (2023). *Helse, miljø og sikkerhet i landbruket. Resultater fra en spørreundersøkelse blant norske bønder 2022*. Rapport 12/2012. Trondheim: Ruralis – Institutt for Rural- og regionalforskning.
- Meld. St. nr. 9 (2011-2012). *Landbruks- og matpolitikken: Velkommen til bords*. Tilråding fra Landbruks- og matdepartementet 2. desember 2011, godkjent i statsråd samme dag. (Regjeringen Stoltenberg II).
- Meld. St. 11 (2016–2017). *Endring og utvikling. En fremtidsrettet jordbruksproduksjon*. Tilråding fra Landbruks- og matdepartementet 9. desember 2016, godkjent i statsråd samme dag. (Regjeringen Solberg).

- Meld. St. 40 (2020–2021). *Mål med mening. Norges handlingsplan for å nå bærekraftsmålene innen 2030*. Tilråding fra Kommunal- og moderniseringsdepartementet 23. juni 2021, godkjent i statsråd samme dag. (Regjeringen Solberg).
- Miljøverndepartementet og Landbruks- og matdepartementet (2005). Plan- og bygningsloven og Landbruk Pluss – Hvordan kan plan- og bygningsloven brukes for tilrettelegging av ny landbrukstilknyttet næringsvirksomhet? Veileder, T-1443.
- NIBIO (2025). *Driftsgranskinger i jord- og skogbruk*. Hovudtabell 7. Arbeidsforbruk pr bruk i fullverdige timer. Hentet fra:
https://driftsgranskinger.nibio.no/drgr/hovudtabellar/?vis=htab&tabell_id=7&aar=2023&lang=NN
- NIBIO (2022). *Driftsgranskinger i jord- og skogbruk*. Hentet fra Hovedtabeller:
https://driftsgranskinger.nibio.no/drgr/hovudtabellar/?vis=htab&tabell_id=7&aar=2022&lang=BM
- NIBIO (2024). *Driftsgranskinger i jord- og skogbruk. Rekneskapsresultat 2022*. Norsk institutt for bioøkonomi (NIBIO). Hentet fra <https://nibio.brage.unit.no/nibio-xmlui/handle/11250/3120578>
- Nordhaug, O. (2002). *LMR Ledelse av menneskelige ressurser målrettet personal og kompetanseledelse*. Universitetsforlaget.
- Rannem, J. (2014). *Generasjonsskifte - eierskifte. En veileder om viktige forhold knyttet til eiendomsoverdragelser i landbruket*. Bodø: Fylkesmannen i Nordland.
- Landbruksdepartementet. (2002). M-3/2002 - Priser på landbrukseiendommer ved konsesjon. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/kilde/ld/rus/2002/0002/ddd/pdfv/151606-m-3-2002.pdf>
- Kommunal- og distriktsdepartementet (2023). Ny stortingsmelding om bærekraftsmålene. Pressemelding. Dato: 27.10.2023. Historisk arkiv. Publisert under: Regjeringen Støre. Utgiver: Kommunal- og distriktsdepartementet: <https://www.regjeringen.no/no/dokumentarkiv/regjeringen-solberg/aktuelt-regjeringen-solberg/kmd/pressemeldinger/2021/handlingsplan-for-barekraftsmalene/id2863337/>
- Sannou, R. O., Günther, E., & Kirschke, S. (2023). Integrating the social perspective into the sustainability assessment of agri-food systems: A review of indicators. *Sustainable Production and Consumption*, 39, ss. 175–190.
- Sollid-Bolås, T., & Hovde, K. (2021). *Rådgiving ved generasjonsskifte i landbruket - hvordan utløse gårdens samlede ressurser?* SINTEF. Rapportnr.: 2025:00519.
- Statistisk sentralbyrå. (2023). Samboere. Hentet fra <https://www.ssb.no/befolkning/barn-familier-og-husholdninger/statistikk/samboere>
- Zeiner, H. H. (2022). Sosial bærekraft – en litteraturstudie (NIBR-notat 2022:105). By- og regionforskningsinstituttet NIBR, OsloMet – storbyuniversitetet.
<https://hdl.handle.net/11250/3015353>.

